

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ВІКТОР
САВЧЕНКО

ПАВЛО
СКОРОПАДСЬКИЙ

Харків
«Фоліо»
2019

УДК 929:94(477)
С13

Серія «Знамениті українці» заснована у 2009 році

Художник-оформлювач *О. А. Гугалова-Мешкова*

**Надруковано на замовлення
Міністерства інформаційної політики України
ДЛЯ БЕЗКОШТОВНОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ**

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу:
books@mip.gov.ua

Савченко В. А.

С13 Павло Скоропадський / Віктор Савченко; худож.-оформлювач *О. А. Гугалова-Мешкова*. — Харків: Фоліо, 2019. — 123 с.: іл. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4

(Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-8818-5.

Павло Скоропадський (1873—1945) — останній гетьман України, діяльність якого пов'язана з бурхливими подіями епохи громадянської війни. Він активно сприяв розвитку економіки, науки, культури та освіти в Україні, виступав за відродження гетьманської держави. Проте його боротьба за вільну Україну позначена багатьма трагічними подіями. Лев Троцький називав Скоропадського українським Бонапартом, генерал Денікін — другим Мазепою. Ким же він був насправді? Відповідь на це запитання допоможе знайти книжка, при написанні якої автор використав архівні матеріали, документальні джерела, спогади учасників подій.

УДК 929:94(477)

ISBN 978-966-03-5098-4

(Знамениті українці)

ISBN 978-966-03-8818-5

© В. А. Савченко, 2009

© О. А. Гугалова-Мешкова,
художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2009

Друзі та шанувальники вважали Скоропадського хороброю, привітною, симпатичною людиною — справжнім джентльменом. О. Скоропис-Йолтуховський у листі до Є. Чикаленка пише про гетьмана, що він «...абсолютно моральна та розумово здорова людина, без сильної волі, щоправда, але наскрізь чесна та порядна... надзвичайно симпатична, одверта та щира людина, з державним розумом». А от Є. Чикаленко не поділяв цієї характеристики і стверджував, що гетьман був «...і нерозумним, і нерозвиненим політично, і нецирим, а тільки сміливим і ризиковитим... він просто “шарлатан”, який хапався за все, аби вдержатися на висоті; він не зумів навіть із честю скінчити своєї кар’єри “українського гетьмана”». Більшість сучасників свідчили: Скоропадський був «не підготовлений до керівництва державою», «...оточений підлабузниками й часто незначними людьми, він, що звик до цієї атмосфери, не зауважував її виняткової недоречності в пережитий тяжкий момент». «М’який до безхарактерності, доброзичливий до легкодумства», — так характеризували гетьмана люди, котрі близько його знали. Троцький називав Скоропадського українським Бонапартом, Денікін — другим

Мазепою. Оцінювати Скоропадського можна і як «лиходія», і як «праведника», але саме своєю неоднозначністю він і цікавий.

* * *

Павло Петрович Скоропадський народився 3 травня 1873 р. у Вісбадені у Німеччині й помер у Німеччині 28 квітня 1945 р. Саме Німеччина стала для Павла Петровича фатальною країною, завдячуючи якій він став гетьманом. Він мешкав у Німеччині в дитинстві — до п'яти років та вже в зрілому віці — з сорока семи років до своєї смерті, ще майже 25 років. Першою мовою, якою почав розмовляти Павло, була німецька... У дитинстві літні місяці Павлик проводив в українській садибі свого діда — у Тростянці, що належав дворянському роду Скоропадських. Майбутній гетьман П. Скоропадський успадкував близько 8 тис. десятин землі в Україні, нерухомість на 1,5 млн золотих рублів. Родина Скоропадських, одна із найзаможніших в імперії, чудово пристосувалася до колоніального становища України, вважаючи своє походження російським, але з малоросійською родзинкою. Скоропадські були переконані, що малороси — етнографічна частина великоруського народу, і Малоросію вони не уявляли окремо від Росії. Пізніше П. Скоропадський висвітлить ставлення старосвітських полтавських землевласників до України: «Україна розумілась як славне минуле, але зовсім не пов'язувалася з її сучасним станом, іншими словами, ніяких політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було. Вся моя родина була глибоко віддана російським царям, але у всьому якось підкреслювалося, що ми не великороси, а малоросіяни, як тоді казали, високого походження... Я люблю російську мову, українці її терпіти не можуть; щонайменше

причиняються, що не люблять її; я люблю середню Росію, Московщину, вони вважають, що ця країна огидна; я вірю у велике майбутнє Росії...» Він зазначав, що мав «...дуже неясне уявлення про свою Батьківщину і людей, що її населяють...» Але своєму аристократичному родоводу майбутній гетьман відводив особливу роль. Він намагався уявити себе нащадком шляхетних фамілій... Члени роду Скоропадських одружувались із представниками найвизначніших українських родів, список яких охоплює 22 знаменитих прізвища, частина з яких мала у своїх родоходах гетьманів та українських аристократів: Апостоли, Полуботки, Розумовські, Гамалії, Кочубеї, Лизогуби, Милорадовичі... Петро Іванович Скоропадський — батько майбутнього гетьмана — був професійним військовим, брав участь у Кавказьких кампаніях. Але 1865 р., дослужившись до полковника, він вийшов у відставку і присвятив себе діяльності у земстві. Його дружина Марія Андріївна Миклашевська віддала все своє життя родині та дітям: Михайлові, Павлові, Єлизаветі.

Важка доля переслідувала родину Скоропадських. Петро Іванович іще з Кавказьких кампаній привіз невиліковну хворобу, приховуючи її, він одружився, народились діти. Серед його дітей тільки старший син Михайло був хворий на уроджений сифіліс. По смерті Петра Івановича родина Скоропадських оселилась у будинку графів Олсуф'євих у центрі Москви. Марія Андріївна через світські зв'язки дістала дозвіл імператора Олександра III на зарахування свого сина Павла до Пажеського корпусу в Петербурзі. 1893 р. Скоропадський закінчив Пажеський корпус, ставши корнетом, його було направлено служити до лейб-гвардії кавалергардського полку, командиром ескадрону. У травні 1896 р. Павло Скоропадський брав участь у святкуваннях з нагоди коро-

нації імператора Миколи II у Москві. Паралельно з участю в імператорських урочистостях Скоропадський улаштував таємні заручини з Олександрою Дурново, але їхнє весілля відбулося тільки через два роки. За перші три роки родинного життя у Скоропадських народилося троє діточок: Марія, Єлизавета, Петро.

1901 р. до Павла Скоропадського перейшли всі родинні землі, палаци та будинки Скоропадських, що становило великий капітал. До величезного майна Скоропадських шлюб Павла Петровича з Олександрою Дурново додав три маєтності у В'ятській, Костромській та Нижегородській губерніях із землями та лісами, що мали вартість до 400 тис. рублів золотом.

Коли у січні 1904 р. почалася Російсько-японська війна, Скоропадський написав рапорт з проханням про відправлення на Маньчжурський фронт. Він взяв участь у Російсько-японській війні, воював у чині осавула Забайкальської козацької дивізії, ад'ютантом командувача російського Східного військового загону графа А. Келлера, ад'ютантом головнокомандувача російських військ на Далекому Сході генерала М. Ліневича. Як командир сотні козацького полку Скоропадський брав участь у запеклих боях, а як ад'ютант — відповідав за розробку операцій на Корейському театрі воєнних дій.

Восени 1905 р. Павло повернувся з фронту до столиці вже ротмістром, кавалером золотої Георгіївської зброї і орденів Святого Володимира IV ступеня, Святого Станіслава II ступеня, Святої Анни IV та III ступенів. 3 грудня 1905 р. Скоропадський служить флігель-ад'ютантом у палаці Царського Села, ставши командиром лейб-ескадрону кавалергардів. Він чергує при особі імператора, бере участь в офіційних

прийомах та обідах, спілкується з вінченосною родиною, заводить дружбу з великим князем Дмитром Павловичем. У грудні 1906 р. Скоропадський отримав погони полковника, у 33 роки ставши одним з наймолодших полковників. Він обласканий милостями та чинами, службова характеристика його бездоганна.

У червні 1910 р. полковник Скоропадський одержав свій перший полк — 20-й Фінляндський драгунський — і переїхав до Фінляндії, де знаходився полк. У квітні 1911 р. Павло став командиром лейб-гвардії кінного полку, що ніс службу з охорони імператорської родини, він дістав придворний чин флігель-ад'ютанта імператора, а з квітня 1912 р. стає генерал-майором почту його імператорської величності. Скоропадський забуває про Україну й ототожнює свою особу з аристократією, що робить свою кар'єру при дворі Романових. Барон Врангелъ писав про нього: «Середнього зросту, пропорційно складений, блондин із правильними рисами обличчя, завжди ретельно, з точним дотриманням форми одягнений... Начальники були завжди ним дуже задоволені й охоче висували його на кращі посади, але багато хто з товаришів його не любили. Йому ставилися в провину сухість і замкнутість. Згодом на ролі начальника він виявив ті ж основні риси свого характеру: велику сумлінність, працездатність і наполегливість у досягненні наміченої мети. Порив, розмах, рішучість — ці якості були йому чужі». У 1918 р. В. Зеньківський додасть: «Гетьман був високою, стрункою людиною, із рвучкими рухами, із частою усмішкою на обличчі. Обличчя розумом не дихало, хоча на ньому не раз можна було побачити «розумні» вирази. Усмішка здавалася часом таємницею, насмішкою над чимось, над становищем, над усім — ніби він грав роль і сам над собою іронізував».

Скоропадський тим часом стає ще й масоном, причому вже у 1914 р. доходить до 4-го ступеня «таємного майстра» масонства. Він «засвітився» у київській масонській ложі Святого Андрія Первозваного і як член капітулу «Нарцис» містичного ордену мартиністів-розенкрейцерів. Українські історики замовчують політичні переконання й особливості кар'єрного злету генерала Скоропадського, вказуючи, що політикою він почав займатися тільки з осені 1917 р. Але це не зовсім вірно. У сорок три роки Скоропадський уже був сформованою людиною з ліберальним колом спілкування.

* * *

У Першу світову війну генерал Скоропадський — командир лейб-гвардії кінного полку. Особливо відзначився Скоропадський у серпневих боях 1914 р. у Східній Пруссії. У бою під Краушеном Скоропадський тимчасово командував 1-ю бригадою кінної гвардії, що брала участь у наступі на Кенігсберг. За відчайдушну атаку під Краушеном Скоропадського було нагороджено орденом Святого Георгія 4-го ступеня. Тимчасово Павлові Петровичу довелося покомандувати кінною дивізією. Начальником штабу дивізії Скоропадський призначає П. Врангеля. Згодом Павло Петрович повернувся до командування кінною бригадою, а потім знову командує лейб-гвардії кірасирською дивізією. Незабаром Павло Петрович став командувачем бригади 1-ї Кінної гвардійської дивізії, до якої входили кавалергарди та кінногвардійці. У 1915—1916 рр. Скоропадський тимчасово командував 5-ю гвардійською кавалерійською дивізією, гвардійським корпусом 5-ї армії. З літа 1916 року Скоропадський уже генерал-лейтенант. Гвардійський кінний корпус, у якому воював Скоропадський, було переведено до Південно-Західного фронту й перебазовано на Волинь.

Новий 1917 рік починався для Скоропадського успішно — він був тимчасово призначений командувачем 34-го армійського корпусу, що базувався у Подільській губернії, перебуваючи у резерві. У листах до дружини він виявляв свою «фронду» — співчував убивцям Распутіна, критично висловлювався щодо військових та державних талантів імператора. Павло Скоропадський був шанувальником великого князя Миколи Миколайовича Романова, якого він хотів бачити на престолі. Після Лютневої революції Микола Миколайович був призначений главкомом, хоча тільки на дев'ять днів (2—11 березня 1917 р.).

Події 23—28 лютого 1917 р. привели до перемоги революції, уся велика імперія опинилась у руках учорашніх опозиціонерів. У листі до дружини, вже після революції, Скоропадський напише: «...у таку важку хвилину не можу без розчулення згадати новий наш уряд, так розумно він діє, і коли государ звільнив мене від присяги, я йому, новому уряду, прихильний усією душею, що енергійно проводжу у довірених мені частинах. Всі ці добродії: Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія — розсудливі люди, і ми, і вся Росія мусимо дякувати долі, що влада захоплена ними, і дай Боже нашій багатостраждальній Батьківщині, щоб вони втрималися при владі...» Скоропадський — революційний генерал — умовляв і переконував солдатів підтримувати Тимчасовий уряд і таврував «похмуре минуле».

Майбутній гетьман писав дружині, що дуже хоче взяти «... жваву участь у суспільному житті». Скоропадський мріяв про політичну кар'єру, і в цьому ж листі дружині він відкриває свої потаємні сподівання: «Данилкові [сину гетьмана. — В. С.] потрібно вчитися по-малоросійськи, я теж купив собі книжку і збираюся, можливо, зробитись українцем, але мушу ска-

зати по ширості, не дуже переконаним». Фраза «зробитись українцем» і намагання вивчити українську мову свідчать як про зміни у національній самоідентифікації генерала, так і про наміри взяти активну участь в українському політичному житті. В березні 1917-го Скоропадський тільки думає стати «українцем», все ж вважаючи себе людиною російської культури та ліберальних переконань. У спогадах він зазначає, що в березні 1917-го «...вперше довідався з «Киевской мысли» про українську демонстрацію... подумав у той час, що це робота ворогів з метою посіяти розбрат у нашому тилу».

Скоропадський передчуває, що революція не зупиниться на півзаходах, що настане «чорний переділ» і погром садиб, що незабаром із мільйонера він може перетворитися на жебрака, обтяженого великою родиною. У квітні 1917-го Скоропадського переконували у тому, що генерал «...мусив би взяти участь в українському русі, що... міг би бути видатним українським діячем, гетьманом». 5 травня у Києві відкрився Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, що виступив за автономію України та переформування армії за національно-територіальним принципом. З'їзд створив Український Генеральний військовий комітет при Центральній Раді, що взявся за організацію українського війська. Незабаром Симон Петлюра став головою Генерального комітету. Військовий міністр Тимчасового уряду О. Керенський, прибувши до Києва 20 травня, заявив, що перегрупування військ за національним принципом у сучасних умовах війни є неможливим. Скоропадський вважав, що українізація зруйнує армію і підштовхне до розпаду Росії. 10 червня Центральна Рада прийняла свій Перший Універсал, що проголошував автономію України. В Україні виникає свій автономний уряд — Генеральний Секретаріат, на чолі із письменником

В. Винниченком, С. Петлюру було обрано генеральним секретарем (міністром) військових справ. Чиновники Тимчасового уряду розглядали діяльність Генерального комітету як «самозванство», що тягне на кримінальну відповідальність, «комітетчикам» погрожували арештами. Лунали заклики «зброєю покарати зрадників і австрійських шпигунів». Загальноросійське військове командування відмовлялося від контактів з Генеральним комітетом, незважаючи на те, що процес самочинної та стихійної українізації вже почався.

У червні 1917-го Тимчасовий уряд вирішив провести широкомасштабний наступ на фронті, маючи на меті повернути Галичину під владу Росії та розгромити австро-угорську армію. Наступ було почато 18 червня, але вже через три дні стало зрозуміло, що він провалився. 34-й корпус Скоропадського був призначений для наступу. Однак частина корпусу відмовлялася брати участь у боях і постійно мітингувала. Генерал Скоропадський разом з комісаром 7-ї армії Борисом Савинковим виступав перед вояками, переконуючи їх узяти участь у наступі. Юрби солдатів проводжали агітаторів гиком і свистом. Після невдач червневого наступу 34-й корпус було відведено у резерв.

Провал наступу російських військ призвів до загально-російської кризи, зробив Тимчасовий уряд більш реалістичним, змусив його шукати підтримки своєї політики у Києві. Керенський дав згоду комплектувати окремі тилові частини переважно з українців, а Генеральний комітет дістав деякий вплив при формуванні резервних частин шляхом добровільного набору. Серед генералітету тоді утвердилася думка про те, що українізація деяких частин приведе до зростання їхньої боєздатності та дисципліни, що вона допоможе відтягнути солдатів-українців від більшовицької пропаганди.

Український комісар Південно-Західного фронту запропонував Скоропадському почати українізувати корпус. Але Скоропадський тоді ще вагався, зізнаючись, що він не співчуває українському соціалістичному руху і побоюється, «...як би українізація остаточно не зруйнувала корпусу». У Києві Скоропадський зустрівся з генеральним секретарем із військових справ С. Петлюрою: «З Петлюрою я дуже мало розмовляв, він зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою... Був привітний, тоді ще розмовляв зі мною по-російськи, а не українською». Командувач Київського військового округу генерал Оберучев пропонував Скоропадському відмовитися від українізації корпусу, переконуючи його, що згода Петрограда на українізацію окремих частин — тимчасове явище. У своєму листі до генерал-квартирмейстера М. Раттеля Скоропадський напише, що коли українізація його корпусу — це «...влиття поповнення тільки з українців, то я думаю, із цього, крім руйнації корпусу, нічого не буде... що стосується мене, то я особисто, маючи прізвище українця, досить відоме в країні, для такої українізації годжуся, але я ні в які авантюри пускати не збираюся... мене можуть обвинуватити у політичній авантюрі, що мені зовсім не личить». Під час драматичних подій бунту українського полку ім. Полуботка у Києві Скоропадський перебував у штабі Київського військового округу і розмірковував, виступити проти бунтівників... чи на їхню підтримку.

19 липня Верховним головнокомандувачем російської армії стає генерал Лавр Корнілов. Він поставив свій підпис під наказом про українізацію 10 дивізій і про створення окремих 1-го та 2-го українських корпусів. Скоропадський, за його визнанням, «...бажав служити під командою Корнілова».

Можна припустити, що Скоропадський поділяв політичні погляди майбутнього заколотника, вважаючи, що Тимчасовий уряд є приреченим. При зустрічі Корнілов казав Скоропадському: «Я од вас вимагаю українізації вашого корпусу». Офіцерів і солдатів, росіян за походженням, було запропоновано передати до 41-го корпусу, Скоропадський передав до цього корпусу ще й євреїв та українців — членів «лівих» солдатських комітетів.

У 20-х числах липня 1917 р. німці прорвали фронт, і цей прорив призвів до Тернопільського відходу Південно-Західного фронту. Корпус Скоропадського був виведений із резерву і кинутий у бій, але частина полків 34-го корпусу відмовилася виходити на позиції, що призвело до відступу корпусу. Скоропадський дістав наказ одірватися від ворога та нічним маршем пересунути до Збруча, корпус відійшов у тил на 150 км.

4 серпня Тимчасовий уряд видає «Тимчасову інструкцію», за якою український Генеральний Секретаріат підпадав під безпосереднє керівництво Тимчасового уряду. «Інструкція» ліквідувала військове секретарство України. Генерал Денікін (командувач Південно-Західного фронту) наказав припинити відносини з Генеральним Секретаріатом та загальмувати українізацію. Денікін згадував: «Я викликав до себе генерала Скоропадського і запропонував йому стримати різкий хід українізації та, зокрема, відновити права командного складу або відпустити його з корпусу. Майбутній гетьман заявив, що про його діяльність склалася мінлива думка, імовірно, за історичним минулим роду Скоропадських; що він істинно російська людина, гвардійський офіцер і зовсім далекий од самостійності, якій сам не співчуває... Але слідом за цим Скоропадський поїхав до Ставки, звідки моему штабу наказано

було... сприяти якнайшвидшій українізації 34-го корпусу». Скоропадський дістав наказ перебазувати свій корпус на фронт. Павло Петрович вирішив податися до штабу головнокомандувача з метою змінити цей наказ на час переформування корпусу.

Наприкінці серпня 1917 р. Росію потряс «заколот генералів», який очолив головком Л. Корнілов. Скоропадський подався до Корнілова, до Могильова, по допомогу у справах корпусу. Цілком можливо, що Скоропадський вирушив до Могильова, щоб приєднатися до заколотників. Про «праві» переконання Скоропадського свідчить той факт, що генерал погодився з пропозицією «правого» та ворожого до українства Всеросійського союзу земельних власників про внесення своєї кандидатури у виборчий список цієї політичної організації на виборах до Всеросійських Установчих зборів. Скоропадський, скоріш за все, грав подвійну гру: генерала — прихильника Центральної Ради та прихованого лідера «правих». Але Скоропадському вже не судилося поспілкуватися з Корніловим, наступного дня Павла Петровича було заарештовано і відправлено до Гомеля. Гомельський комітет охорони революції вислав Скоропадського під конвоем до Києва — на допит до Генерального Секретаріату, але там він був звільнений. Від нового командувача Південно-Західного фронту генерала М. Володченка Скоропадський дістав наказ прискорити українізацію корпусу. Підтримка Центральною Радою позиції Тимчасового уряду під час заколоту Корнілова змінила ставлення Петрограда до «українського питання». Керенський та Верховний головнокомандувач Духонін підписали наказ про українізацію, про визнання українських військових організацій, в українізовані частини направлялися українські комісари.

На початку жовтня Павло Петрович зробив свій головний вибір: вирішив стати не просто «українцем», а лідером українського несоціалістичного табору, він збирався не тільки робити військову кар'єру, а й реалізовувати себе в українській політиці. Він почав своє навчання з української мови, оскільки майбутній гетьман тоді ще не знав мови свого народу. Скоропадський мріяв про гетьманство з перших днів революції. Він бачив, що його статус командувача українізованого корпусу надає йому ознаки не тільки військового, але й політичного лідера, а ексклюзивне походження від гетьмана надає історичної легітимації. Навіть в очах соціалістів його стали розглядати як одну з символічних постатей України. Йому ще не вистачало революційної харизми, але він уже набирав ознак загальноукраїнського лідера.

У жовтні 1917-го Скоропадський приїхав до Києва, до Генерального Секретаріату та Українського Генерального військового комітету. В цей приїзд він репрезентував себе як лідера українізації армії, за яким стоїть 20 тис. багнетів. Полковник В. Кедровський згадував: «Це був перший випадок, коли генерал, який мав таку високу посаду в армії, запропонував свої послуги українській владі». Перебуваючи у Києві, Скоропадський одержав телеграму, в якій йшлося про те, що 6 жовтня на Першому Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва у Чигирині його було одногослосно обрано генеральним отаманом Вільного козацтва. Вільне козацтво — добровільні військово-міліцейські збройні формування, створені по селах і в містах Центральної України навесні 1917 р. на засадах самоорганізації, виборності командирів, незалежності від державних інститутів. Делегати з'їзду затвердили власну «Інструкцію до формування Вільного козацтва на Україні», згідно з якою вільним козаком міг стати кожен, хто вважав себе українцем, виступав за перерозподіл землі, за

федерацію. Завданнями козацтва вважалися: правоохоронна діяльність, боротьба з дезертирством і з контрреволюційними силами. Козаки вимагали від Центральної Ради проголошення широкої національно-територіальної автономії України, українізації армії, освіти, виведення російських військ із українських губерній. Громади Вільного козацтва формували кінні та піші загони, волость формувала курінь, повіт — полк, губернія — кіш. Цю структуру очолювала Генеральна рада.

Від Генерального військового комітету на з'їзд прибув Іван Полтавець-Остряниця, який був «агентом» Скоропадського (служив полковником в його корпусі). Полтавець створив у сусідньому містечку Звенигородка своєрідне лобі гетьмана Скоропадського до якого залучив лідера звенигородських козаків С. Гризла та голову з'їзду А. Шевченка. Отаман Я. Водяний згадував, що Полтавець, агітуючи за Скоропадського, робив із нього «...щирого демократа і народника, заявивши, що генерал Скоропадський іще в перших днях революції зрікся своїх маєтків на Чернігівщині на користь селян». Наказним, або генеральним, отаманом став генерал Скоропадський, першим генеральним осавулом — І. Полтавець-Остряниця, другим генеральним осавулом — С. Гризло, генеральним писарем — В. Кочубей (ад'ютант Скоропадського). Скоропадський та Кочубей не тільки не були присутні на з'їзді, а й взагалі не мали ніякого відношення до руху вільних козаків. Причина того, що Скоропадський та Кочубей так і не з'явилися на з'їзді козаків, була зовсім банальною — ні Скоропадський, ні його ад'ютант тоді ще не вміли розмовляти українською і комплексували з цього приводу. Делегати-козаки самі впали в оману, позаяк мріяли про авторитетного репрезентанта ідеї відродження українського козацтва. Цікаво, що інших кандидатів на отамана ніхто не

виставляв, адже козаки вперше з'їхались з усієї України і ще не мали загальноукраїнських лідерів. Скоропадський зберіг своє отаманство як «запасний аеродром» та важливий політичний козир. Він вже почав змагання за булаву гетьмана України — на з'їзді Вільного козацтва Полтавець пропонував делегатам обрати гетьмана України, маючи на увазі кандидатуру Скоропадського.

Рішення козацького з'їзду роздратували лідерів Центральної Ради, та особливо занепокоїли Винниченка, який, вказуючи на небезпечність козацького автономного утворення, зробив заяву про те, що козаки наважилися формувати «державу у державі». Генеральний Секретаріат так і не визнав повноваження Генеральної ради Вільного козацтва і затвердив свій «Статут Вільного козацтва України», який ставив козацькі загони у підпорядкування урядовим установам. Скоропадський згадував: «...у Генеральному Секретаріаті це моє обрання зробило надзвичайно неприємне враження». Лідери Центральної Ради з недовірою ставилися до Вільного козацтва, вважаючи його або анархістською забавою, або «буржуазним утворенням».

* * *

24 жовтня 1917-го у Петрограді почалося збройне повстання більшовиків, подібне до нього повстання почали київські більшовики, але 29—30 жовтня війська штабу округу розгромили повстання у Києві, після чого штаб округу вирішив передати владу в Києві Центральній Раді. 30 жовтня Центральна Рада проголошує автономію України, а наступного дня українські військові сили взяли під охорону стратегічні об'єкти Києва. Вся повнота влади в Українській Народній Республіці — УНР (8 губерній і Північна Таврія) переходила до Центральної Ради як вищої законодавчої

влади та до Генерального Секретаріату як вищої виконавчої влади. 7 листопада Центральна Рада проголошує Третій Універсал, у якому закріплювалося створення УНР у складі поки ще не існуючої федеративної республіки Росія. Ленінський уряд офіційно не визнав владу Центральної Ради й протестував проти приєднання до України Харківської та Катеринославської губерній.

Солдати-українці не бажали воювати, і знову загнати їх до окопів було вже неможливо. Повний розвал армії був справою не надто далекого часу, тому Петлюра намагався формувати надійні частини на основі 1-го українського корпусу Скоропадського. Соціалістів із Центральної Ради особливо непокоїв «бонапартизм» генерала, що міг становити реальну загрозу для республіки.

Наприкінці листопада поповзли чутки про те, що на Київ насуваються ешелони із солдатами, вірними ленінській Раді Народних Комісарів (РНК), з метою розгромити Раду. Скоропадський — командувач Першого українського корпусу — дізнався, що окремі частини сусіднього 2-го гвардійського корпусу повністю розклалися й почали грабувати місцеве населення. Збільшовичені солдати палили садиби місцевих панів та багатих селян, грабували державні склади та установи. Петлюра наказав українським частинам розібрати залізничну колію, блокувати вузлові станції, ввести суворі правила в їзду до Києва, негайно роззброювати підозрілі військові частини. Генерал Скоропадський, призначений командувачем усіх військ УНР на Правобережжі, прикрив Київ від наступу збільшовиченого корпусу. Його війська роззброїли і розігнали деморалізовані солдатські маси, що пробивалися до міста.

Скоропадський розігнав Військово-революційний комітет Південно-Західного фронту, більшовицький комітет

11-ї армії. 2-й гвардійський корпус 7-ї армії (16 тис. багнетів) вийшов з підпорядкування своїм офіцерам і мав намір виступити на Київ. На позиції Скоропадського повели наступ збільшовичені частини Волинського полку. Поблизу Вінниці їх зустрів дивізіон Скоропадського. Частини волинців майже без боротьби були роззброєні, завантажені до ешелонів і відіслані до Росії. Скоропадський провів роззброєння збільшовичених частин і в тилу Українського фронту. Скоропадському було доручено оборону Правобережної України, і під його команду перейшли всі військові частини (22 тис. бійців, з яких до 1-го корпусу належало 16 тис. бійців).

4 грудня Центральна Рада одержала від лєнінського уряду ультиматум, в якому під загрозою війни РНК вимагав: припинити дезорганізацію фронту, пропуск ешелонів з козаками на Дон та роззброювання більшовицьких частин, зобов'язатися «сприяти революційним військам». 5 грудня лєнінський РНК ухвалив рішення — «вважати Раду у стані війни з нами». До Харкова почали просочуватися червоні загони з Росії. Визнання лєнінським РНК нового уряду Радянської України — Народного Секретаріату, що виник 13 грудня 1917 р., підштовхнуло Радянську Росію до війни з київським урядом. 7 грудня більшовикам вдалося загітувати вояків 2-го гвардійського корпусу на похід проти Центральної Ради. Однак повсталі солдати змогли дійти тільки до околиць Вінниці, де розташовувалися війська Скоропадського. 14 грудня між більшовицькими, українськими та козацькими підрозділами почалися мирні переговори, під час яких українські частини оточили в Браїлові два батальйони та дві батареї 2-го корпусу й роззброїли їх. Це викликало шок у стані солдатів-більшовиків, і незабаром повсталі фронтові частини були знову відтиснуті до Жмеринки силами двох полків УНР. У тил 2-му

червоному гвардійському корпусу вдарили полки УНР. Деморалізовані війська більшовиків змушені були відступити і тимчасово відмовитися від рішучих дій.

З середини листопада 1917-го П. Скоропадський та його група (І. Полтавець-Остряниця, О. Сахно-Устимович, В. Кочубей) стали більш активно займатися справами Вільного козацтва. На ст. Козятин Скоропадський відвідав з'їзд вільних козаків Бердичівського повіту. Свій штаб Скоропадський перевів до Білої Церкви, де перебувала Генеральна рада Вільного козацтва. На гроші Скоропадського почав видаватися тижневик Козацької ради «Вільний козак».

Рада Вільного козацтва перебувала в перманентному конфлікті з Центральною Радою. Скоропадський відкрито висловлював своє невдоволення соціалістичним керівництвом Української республіки та його «революційними реформами». Він уже готував переворот — на 10 грудня планувався похід вільних козаків і 1-го українського корпусу на Київ для скинення «лівого» уряду. Але в останню мить Скоропадський відмовився від проведення перевороту. Звістка про вторгнення більшовиків в Україну відвернула змовників від реалізації походу Скоропадського на Київ. Зіграла свою роль і нечисленність вільних козаків, що виявили бажання перейти під булаву Скоропадського. Міфом виявилися твердження козацьких ватажків про багатотисячні козачі підрозділи (100 тис. вільних козаків), якими по всій Україні керувала Генеральна рада. Скоропадський зізнався: «Деякі мої помічники, особливо Полтавець, страшенно блефували, намагаючись показати, ніби вони керують величезною і сильною організацією».

18 грудня Скоропадський виїхав на внутрішній фронт для керівництва роззброєнням збільшовичених частин.

Скоропадський довідався, що Петлюру було відправлено у відставку з поста військового секретаря та виведено зі складу Генерального Секретаріату, що місце його посів Микола Порш, якого багато хто вважав «майже більшовиком». Головною турботою Порша на посаді військового міністра стала несвоечасна організація нової армії УНР на добровільній платній основі. Прем'єр Винниченко виступав за перехід армії на міліційну систему, за створення нової армії за зразком швейцарської міліції.

Відставка Петлюри та призначення Порша викликали роздратування Скоропадського. Обурило його й призначення головнокомандувачем військових сил в Україні полковника Ю. Капкана. «Лівачи» із Центральної Ради ініціювали гоніння на «підозрілих» офіцерів і генералів, що вже більше місяця служили вірою і правдою в армії УНР. Острах «повторення корніловщини в Україні» викликав до життя новий наказ про зменшення офіцерських резервів при штабах округів, про прийом до армії УНР лише тих офіцерів, які мали рекомендації від солдатських полкових рад, де вони служили. Командувач Київського військового округу штабс-капітан соціаліст М. Шинкар казав, що соціалістичний уряд не хоче використовувати корпус Скоропадського для оборони від наступу більшовиків: «Боїмося, що він схоче стати гетьманом!»

24 грудня Скоропадський вирішив залишити командування корпусом. Генерал подає суб'єктивну інтерпретацію причин свого кроку: «...чи не хоче Секретаріат, побачивши, що справи в мене налагоджуються, псувати мені справи і добитися того, щоби і мій корпус за таких умов почав розкладатися та бешкетувати... Я зрозумів, що тут на перешкоді моя особа та побоювання зростаючої ролі, яку я починав відігравати... Наслідком такого ставлення був певного

роду саботаж мого корпусу з боку українського політичного центру. Я ясно бачив, що цей саботаж призведе до розвалу корпусу і до катастрофи...» Однією з причин відставки генерала була обструкція офіцерів-українців корпусу та лідерів вільних козаків після того, як вони дізналися, що Скоропадський балотувався до Установчих зборів від блоку реакційних російських земельних власників. Самовідставка Скоропадського поглибила самодемобілізацію, анархію та хаос у військах Правобережжя. Хворобливе честолюбство та амбіції призвели Скоропадського до самоусунення від боротьби у страшні для України часи, коли зі сходу та заходу на Київ насувалися більшовицькі частини.

4 січня 1918 р. Порш, підтримуваний прем'єром Винниченком, віддав наказ про негайну демобілізацію українських частин регулярної армії, розпустивши частини «старої армії», і наказ про ліквідацію офіцерських чинів у армії УНР. Наказ про демобілізацію армії став авансом країнам німецького блоку і призвів до розриву відносин із країнами Антанти. В умовах війни цей наказ був рівнозначний повній капітуляції. У ніч на 12 січня Центральна Рада під тиском фракції українських есерів прийняла IV Універсал, за яким «Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу... повинна бути очищена від насланих з Петрограда найманих загарбників...»

* * *

Пізніше Скоропадський напише: «...у Києві я оселився як приватна людина». Однак, зрікшись генеральських погонів, Павло Петрович залишався отаманом Вільного козацтва. Скоропадський шукав контактів з французькою військо-

вою делегацією у Києві та її начальником генералом Табуї — «...у французькій місії я мав непогану репутацію». Французьких військових тоді цікавила можливість протидіяти планам Центральної Ради з підписання сепаратного миру з німцями. Французьке командування мало дані про те, що з українською делегацією велися таємні переговори про сепаратний мир. Французькі військові перші побачили у Скоропадському кандидатуру на можливого військового диктатора, що має шанси підтримувати війну України проти німецького блоку. Скоропадський мав кілька зустрічей з генералом Табуї та комендантом Суаньє. Керівники французької місії запросили відставного генерала на таємну нараду французької місії з представниками польського корпусу. Скоропадський згадував, що французи «...обмежувалися загальними фразами, а я хотів перейти одразу до діла... нічого конкретного це побачення не дало... Унаслідок такої поведінки французів я почав думати, що з цього нічого не вийде». Про яку справу Скоропадський як «приватна людина» розмовляв із французами? Скоріше це була «справа державного заколоту» з метою зриву переговорів української делегації з німцями та повалення есерівського уряду. Скоропадський наполегливо пропонував французам підтримати його план перевороту. Можливо, генерал умовляв французів погодитися на використання підконтрольних Антанті чехословацького та польського корпусів для розгрому київських соціалістів. Ці іноземні корпуси розташувалися поблизу Києва і могли блокувати столицю.

У Центральній Раді підозрювали Скоропадського у змові проти республіки. Скоропадський констатував, що агенти українських спецслужб стали «...стежити за мною та французами». До французької орієнтації відставного генерала під-

штовхували масони та близький до французької військової місії Сергій Моркотун, що, за свідченням Скоропадського, «...заявляв себе українцем поміркованих поглядів» та «...був утаємничений і в наші плани притягнути до спільної акції проти більшовиків польський корпус і чехословаків». Скоропадський вказує на Моркотуна як на творця організації «Молода Україна», але не уточнює «профілю» цієї організації... Ту ж саму назву — «Молода Україна» — мала і київська масонська ложа, у якій перебували Моркотун і Скоропадський. Взагалі С. Моркотун відіграв значну роль у житті Скоропадського. Скоропадський вважав Моркотуна власним секретарем, але роль останнього була інша. Моркотун, як «достойний майстер» ложі Святого Володимира — масон 18-го ступеня, засудив Брестський мир, IV Універсал та запрошення австро-німецьких військ до України. Скоропадський твердив, що Моркотун «...прекрасно знав французьку місію, постійно в них бував і, очевидно, мав їхню довіру». Моркотун передавав Скоропадському запрошення — «...французи просили мене зайти до них на конспіративну квартиру». У 1918-му Моркотун став «великим майстром» Великої ложі України «Об'єднаних слов'ян».

Поки Скоропадський готував змову, в Україні відбувалися доленосні події. На Лівобережжі війська більшовиків швидко рухалися на Київ. До 17 січня 1918-го війська УНР на Лівобережжі були розгромлені, на Правобережжі республіканці зазнали невдач... Частинам 2-го більшовицького корпусу вдалося захопити Вінницю та Вапнярку. 16 січня робітники підняли повстання у Києві, червоногвардійці з Подолу ввірвалися у центральну частину міста і підійшли до будинку Центральної Ради. Наступного дня повстанці прорвалися на Хрещатик і знову наблизились до будинку Центральної

Ради. 18 січня прем'єр Винниченко розпустив свій кабінет, надавши право лідеру есерів В. Голубовичу формувати нову Раду міністрів. Тоді ж був прийнятий есерівський «Земельний закон», за яким ліквідувалося право власності на землю, а земельним комітетам надавалося право зрівняльного розподілу всієї землі. Есери затвердили закони «про скликання Українських Установчих зборів 2 лютого 1918 р.» і «про підписання сепаратного миру з германцями у Бресті».

У відповідь на ці кроки французький генерал Табуї у своїй ноті різко висловився проти Четвертого Універсалу як «акту, ворожого Франції», заодно і проти уряду Голубовича. Але розраховувати на Скоропадського французи вже не могли, він зник із поля зору... Скоропадський і його оточення, що складалося з бойових офіцерів, не брали участі у доленосних боях проти повсталих, відмовилися від участі в обороні Києва... Скоропадський утік із Києва, де п'яту добу тривали вуличні сутички. 23 січня Скоропадський, де пішки, де на селянських возах, добрався до Білої Церкви, де побачив лише залишки штабу свого корпусу й жодної боєздатної частини... Розчарування чекало на Скоропадського й у справі Вільного козацтва. У Білій Церкві ніяких козаків та Козацької ради він не знайшов. Очікуючи приходу до Білої Церкви загону більшовиків, старшина Козацької ради втекла до Звенигородки. Скоропадський вирішив і сам їхати туди на пошуки загубленої козацької структури. Йому треба було пройти пішки по льодових степах Київщини кілометрів з 20. Старшин козацтва Павло Петрович розшукав у містечковому готелі, там же він знайшов і втікача з Києва генерала Шинкаря. Скоропадський свідчить: «Шинкар присвоїв собі владу, заарештував голову місцевої організації Вільного козацтва отамана Гризла». Скоропадський зрозумів, що два «загальноукраїнські»

лідери не вживуться в одному містечку, й вирішив їхати до Бердичева, де розраховував знайти залишки штабу фронту. Але коли він дістався Бердичева, до цього міста входили більшовицькі частини.

22 січня червоні захопили околиці Києва, а після чотирьох днів боїв повністю заволоділи містом. По єдиному, що ще залишився в руках республіканців, шляху — по Брест-Литовському шосе у ніч на 26 січня відійшли з Києва пошатовані українські військові частини, чиновники та діячі Центральної Ради... В той же час більшовицький 2-й гвардійський корпус вже контролював Вінницю, Вапнярку, Шепетівку, Жмеринку, Фастів і з південного заходу підійшов до Києва. Окремі дрібні частини УНР перебували в анклавах, одрізані від Києва: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Сарнах, Старокостянтиніві. Ці частини виявилися паралізованими відсутністю зв'язку, розвідки, єдиного командування. Загони вільних козаків були ізольовані один від одного та розкидані по Київщині, Херсонщині, Поділля. 28 січня республіканське військо та Центральна Рада вступили до Житомира, проте вже через день були змушені залишити місто і просуватися на Коростень і далі — на Олевськ і Сарни.

28 січня прем'єр Голубович оголосив українським військам про підписання миру між Україною та країнами німецького блоку, а 31 січня делегація УНР звернулась із меморандумом до Німеччини та Австро-Угорщини, в якому війська німецького блоку закликалися на допомогу УНР для бойових дій проти більшовиків. Дипломати блоку дали згоду на вступ своїх країн у війну за Україну, і його війська почали готуватися до походу на Схід. Німеччина та Австро-Угорщина поставили владу УНР перед фактом справжнього військового вторгнення своїх військ на територію України

без усяких додаткових консультацій із Центральною Радою. З 19 лютого німецькі й австро-угорські частини чисельністю понад 300 тис. почали переходити лінії фронту та просува- тись у глиб України. У хід громадянської війни втрутився новий «німецько-австрійський фактор», що відразу став ви- значальним.

* * *

Скоропадський вирішив податися до «червоного» Києва і заховатись у підпіллі. Це був самовбивчий намір... Під час перебування червоних у Києві у січні-лютому 1918-го було розстріляно близько 2500 офіцерів і громадян міста. Пере- вдягнутому робітником колишньому генералові вдалося ді- статися до Києва, але під час переїзду у нього зникли три ти- сячі рублів, револьвер, годинник, паспорт... Скоропадський зв'язався із Моркотуном, і той знайшов для відставного ге- нерала конспіративну квартиру в залізничного комісара, що співчував колишній владі. За тиждень Скоропадський поли- шить цей будинок і сховається в оселі підстаркуватої киянки.

27-й німецький корпус, рухаючись залізницею від Ковеля, вже 25 лютого наблизився до Києва. В той же час гайдамаки Петлюри прорвали оборону червоних на річці Ірпінь. Шлях на Київ був відкритий. Штаб оборони радянського Києва у ніч на 30 лютого втік із міста, передавши владу міській Думі. 1 березня 1918 р. передові загони Петлюри увійшли у спустілу столицю, а до 29 квітня вся територія України була звільнена від більшовицьких військ.

Скоропадський вийшов із підпілля, приїхав у центр Кие- ва до готелю «Кане», одягнувся в генеральську форму. У пер- ших числах березня 1918-го Скоропадський знову зголосив- ся служити в українській армії, але вже через тиждень подав

у відставку. «У цей час я жив у тісному гурті офіцерів, що були найближчими моїми помічниками при організації 1-го корпусу і Вільного козацтва... — писав Скоропадський. — Унаслідок заходів Богдановича ми одержали чудове маленьке помешкання на Хрещатику. З переїздом туди ми могли працювати більш вільно». Скоропадський згадує, що з перших чисел березня він почав діяльність щодо згуртування заколотників. Незабаром Скоропадський уже презентував свою організацію «Українська громада». Але на першому зібранні «Української громади» після оприлюднення її програми частина її потенційних учасників — «членів правих російських партій» — відмовилася від участі в організації. З політичної організації «Громада» перетворилася на кубло заколотників, без чіткої політичної програми. Майбутній гетьман запевняв себе та інших у тому, що в своїй політичній діяльності буде дотримуватися принципу «золотої середини», шукати компромісів.

У березні 1918-го до Києва повернулася Центральна Рада вже в ролі демократичної ширми для режиму окупації. Австрійці та німці поділили землі України на зони окупації. Австро-Угорщина контролювала Подільську, Херсонську, Катеринославську губернії, Німеччина — всі інші губернії, Крим, Миколаїв, Таганрог і Ростов, район Донбасу опинився у «спільному користуванні». Із Центральною Радою в німецького та австрійського командування так і не склалося ділових відносин. Німці вимагали негайного скасування земельного закону і повернення до принципу непорушності приватної власності. Німці вимагали від уряду України прискореного постачання продовольчих товарів як компенсації за військову допомогу. Але Україна могла надати тільки 25% від необхідного. Німці та австрійці, вважаючи, що постачання

буде зірвано, перейшли до реквізиції продовольства, видаючи селянам замість грошей квитанції за відібрані продукти. На початку квітня 1918 р. німці провели декілька таємних консультацій з Голубовичем і Грушевським, переконуючи їх у тому, що вони мусили б бути більш поступливими. Але українські лідери не мали бажання перетворюватися в повних маріонеток іноземних генералів. Агітація проти німецького командування з трибуни Центральної Ради драгувала союзників-окупантів. У Центральній Раді лунали вимоги «рішучого бою планам німецьких генералів» і «негайної відставки Ейхгорна».

6 квітня командувач німецької армії фельдмаршал Ейхгорн видав наказ про прискорений засів ланів в Україні, про контроль за збиранням врожаю, про встановлення твердих цін на продовольство. 25 квітня Ейхгорн видав новий наказ, в якому були такі слова: «Де перебувають німецькі війська, там я не допущу ніяких незаконних дій. Тому я наказую вжити особливих заходів для охорони міста Києва та негайно віддавати під суд усіх тих, хто робить протизаконні дії. Я наказую: всі провини проти громадського порядку, всі карні злочини проти німецьких і союзних військ, як і проти всіх осіб, які до них належать, підлягають винятково надзвичайному німецькому військовому суду. Усяке порушення громадського спокою, особливо вуличні збіговиська — забороняються. Забороняється також усяка спроба порушити спокій або громадську безпеку усною агітацією, у пресі чи будь-яким іншим способом. Газети, винні у таких вчинках, будуть негайно закриті». Центральна Рада, під тиском німців, погодилася на демобілізацію військових підрозділів Вільного козацтва. На Київщину вирушили комісари Центральної Ради, щоб роззброїти й розпустити козацькі загони та сотні.

Серед командування німецької армії поширювалася думка про необхідність німецького військового генерал-губернаторства українських губерній, про встановлення окупаційного режиму. Німецьке командування вирішило відсторонити від влади в Україні кабінет Голубовича. Залишалося дочекатися дозволу на переворот із Берліна, розробити план перевороту та знайти гідного претендента на владу. Спочатку німці звернулися до цивільної людини — мільйонера й масона Євгена Чикаленка, що був поміркованим федералістом і мав авторитет в українських колах, як буржуазно-ліберальних, так і соціалістичних. Але Чикаленко відмовився виступати проти Центральної Ради та ставати маріонеткою в руках німців. Згодом він відмовився і від пропонованої посади міністра земельних справ в уряді Скоропадського. Є свідчення про те, що німецькі агенти звертались до Миколи Міхновського з пропозицією очолити заколот проти Центральної Ради. Але і Міхновський відмовився від співпраці з німцями. Німецьким командуванням на майбутнього диктатора розглядалася й особа генерала Олександра Рогози, що у 1917 р. був командувачем 4-ї армії на Румунському фронті. Але йому було майже 70 років. Частина австрійських військових та українських національних кіл пропонували українського монарха Вільгельма фон Габсбурга — архікнязя австрійського, родича імператорів Австро-Угорщини. 1917 року він перейшов до частин Українських січових стрільців (УСС) і взяв українське псевдо — Василь Вишиваний, почав мріяти про корону або гетьманську булаву України. У лютому 1918-го разом з частинами УСС полковник Вільгельм Габсбург розпочав похід в Україну, а з 1 квітня він прийняв команду над УСС (2 тис. багнетів). Згодом Скоропадський напише, що австрійська «публіка» «...виставляла у гетьмани кандидатуру

ерцгерцога Вільгельма, парубка, ґрунтовно підготовленого до своєї ролі, оскільки він вивчив українську мову, ходив в українській сорочці та своїм поведженням заохочував на свій бік українців шовіністичного забарвлення».

Німці зробили ставку на Скоропадського, і однією з причин такого вибору, як уже зазначалося, були його гетьманські предки, що могли бути використані для легітимації режиму. Німці вважали, що Скоропадський як людина військова, генерал та землевласник, а не політик, беззастережно буде виконувати німецькі накази і зможе навести лад в «українському королівстві». 13 квітня 1918 р. в телеграмі німецького імператора Вільгельма II до Ейхгорна з'являється згадка про відставного генерала: «Передайте генералу Скоропадському, що я згодний на обрання гетьмана, якщо гетьман дасть зобов'язання неухильно виконувати наші поради». Скоропадський свідчив, що у квітні «...до мене приїхав офіцер у російській уніформі, виявився службовцем у якомусь відділі «Оберкоманди» і повідомив, що начальник розвідувального відділу «Оберкоманди» майор Гассе прохає дозволу приїхати до мене з дуже важливої справи. Того ж дня увечері я бачився з Гассе. Він виявив до мене надзвичайну прихильність. Розмова йшла головним чином про нашу організацію. Я висловив свій погляд на політичні відносини і на політичні угруповання в Україні... Після побачення з Гассе... я цілу ніч не спав, обдумуючи все це, а на ранок я вже був готовий приступити до діла рішуче і негайно». Можливо, під час переговорів із Гассе Скоропадський одержав згоду на підготовку перевороту від німецького командування. Гассе запевнив Скоропадського у тому, що німецькі частини у разі виступу заколотників будуть поводитися «нейтрально».

Скоропадський утаємничує у технологію заколоту: «...13-гота 15-го я знову бачився з німцями. Ці рази розмов-

ляв з майорами: Гассе (начальником розвідувального відділу німецького командування в Україні) і Ярошем. Я їм одверто накреслив свій план, причому зазначив, що не зажадаю від них ніякої допомоги, тільки нейтралітету; коли ж вони настільки співчують моєму планові, що хочуть допомагати і своїми силами, то я був би дуже вдячний, коли б ця допомога обмежилась тільки тим, щоби зробити непотрібним даремне пролиття крові, на випадок коли б галицькі Січові стрільці, що охороняли тоді Центральну Раду і були єдиною певною військовою силою, яку мав у розпорядженні уряд, захотіли цей уряд обороняти». Скоропадський мав координувати свої дії з військовим аташе, якого німецьке командування відрядило до штабу змовників.

Переворот підштовхувала ненадійна для окупантів ситуація у Києві. У місті ще перебувало багато колишніх офіцерів російських військ, 2 тис. чеських військових, антинімецькі масонські ложі, «антигерманськи» налаштована міська Дума, агенти Франції й Англії, терористи-есери, анархісти, більшовики... У Києві міг статися антинімецький переворот на гроші Антанти. На 12 травня Центральна Рада запланувала відкриття Українських Установчих зборів, що мали розглянути питання про термін перебування іноземних військ в Україні. Не виключалося, що депутати зборів почали б вимагати виведення іноземних військ або під час зборів міг статись антантівський переворот... Результати виборів до Установчих зборів здивували німецьке командування: українські есери домоглися 115 місць, більшовики — 34, єврейські партії — 10, польські — 5, по одному місцю — кадети, російські ліві есери, хлібороби, українські соціал-демократи. «Лівий» склад Установчих зборів обіцяв нові радикальні соціалістичні рішення.

23 квітня на таємну нараду «з українського питання» зібралися: начальник штабу німецької експедиційної групи армій «Київ» в Україні генерал-лейтенант Гренер, послі Німеччини барон Мумм і Австро-Угорщини граф Форґач, військові аташе цих країн. Переговорники були вкрай незадоволені обсягом господарських поставок із України та схилилися до встановлення окупаційної диктатури. Було вирішено негайно висунути рішучі вимоги до Центральної Ради: відмовитися від розгортання українських військових сил, звільнити «неблагонадійних» міністрів, змінити уряд, відмовитися від проведення Установчих зборів, дозволити свободу торгівлі продуктами харчування, затвердити військово-польові суди, повернути частину землі поміщикам... Лідери Центральної Ради сприйняли цей ультиматум як згортання революційних здобутків, як втручання у внутрішні справи.

24 квітня відбулося побачення Скоропадського з генералом Гренером. За словами гетьмана, Гренер попередив Скоропадського, що він може «розраховувати на німецьку допомогу по відновленню порядку та на їхню підтримку тільки після того, як своїми власними засобами захопить владу». Гренер підкреслював, що німецьке командування не втручається у внутрішні справи України, але співчуває поваленню уряду, що німці збережуть нейтралітет, але стануть на перешкоді «значних вуличних боїв». На зустрічі з Гренером Скоропадський виклав свою політичну програму і зголосився у разі успішного захоплення влади виконувати 10 пунктів таємної угоди, що були розроблені німцями.

Серед політичних умов були: визнання пактів Брестського миру між УНР та Німеччиною, ліквідація Центральної Ради, відбудова адміністративного, судового апарату та «...очищення його від невідповідних за культурним і моральним рівнем

елементів», розпуск комітетів «революційного походження», відмова від скликання Українських Установчих зборів та перенесення виборів до державних законодавчих установ на невизначений термін «не раніш повного заспокоєння краю». Зі свого боку Гренер пообіцяв, що Німеччина обмежить компетенцію військових судів тільки тими злочинами, що були скоєні проти представників німецького війська. Економічні умови були пов'язані із зобов'язаннями України щодо задоволення потреб німецького війська. Уряд Скоропадського мав відновити право приватної власності та вільну торгівлю харчовими продуктами, зберігаючи економічні пільги для держав німецького блоку та великі панські господарства «з метою забезпечення експортної здатності хліборобства», розпустити земельні комітети, повернути Німеччині борги за військову допомогу Україні, забезпечити виконання економічних угод. Україна мала поставити німецьким союзникам 60 млн пудів зерна, 3 млн пудів цукру, 3 млн пудів м'яса, 37,5 млн пудів залізної руди, сировини та матеріалів. За це союзники обіцяли Україні військову та технічну допомогу. Щодо майбутнього українського війська, то Скоропадський зобов'язався узгоджувати кількісний склад військових формувань і способи їхнього використання з німецьким командуванням.

Німецький аташе повідомив Скоропадського, що в урядових колах УНР знають про його змову і можуть у будь-який час його заарештувати. За кілька днів до штурму влади, щоб сховати свій штаб від очей контррозвідки, Павло Петрович переїздить із готелю «Пасаж» до будинку свого товариша. Можновладці не хотіли бачити потенційних можливостей змовника, уважаючи, що в генерала тільки сотня офіцерів, а у Центральної Ради в Києві 4 тис. надійних багнетів. Тільки

28 квітня прем'єр Голубович віддає наказ про арешт Скоропадського, який так і не був виконаний.

Із утаємничених у змову офіцерів-добровольців заколотники сформували полк у 300 багнетів, у всі українські частини Києва було послано агітаторів. Полковники Глинський, Сахно-Устимович, підполковник Білецький керували окремими підрозділами, створеними для захоплення владних центрів. За розробленим планом заколоту Скоропадського мали обрати гетьманом «всія України» на Хліборобському з'їзді у Києві, а вже потім перейти до здійснення військового захоплення влади.

План державного перевороту в Україні було введено в дію. Увечері 26 квітня німці роззброїли у Києві українську Синьожупанну дивізію — головну залогоу міста. У місті Ковелі німці роззброїли Сірожупанну дивізію. 28 квітня під час засідання до Центральної Ради увірвалися двадцять німецьких солдатів і лейтенант, що грубо скомандував депутатам українського парламенту: «Руки вгору!» За цією командою депутати підняли руки, і деякі з них здали німцям свою особисту зброю. Депутати Любинський і Гаєвський були арештовані. Цього ж дня були заарештовані німцями військовий міністр Жуковський та прем'єр Голубович. У такий брутальний спосіб німці вирішили захистити українського банкіра Доброго, що готував економічне підґрунтя заколоту. Німецьке командування під час цього «експерименту» зрозуміло, що Рада не буде активно боротися за свою владу, не стане закликати народ до опору.

Гетьман згадував, що 28 квітня всі розпорядження було зроблено і йому залишалося тільки чекати: «Увечері приїхав архієпископ Никодим... він мене благословив». Тим часом керівник штабу змовників Дашкевич-Горбатський віддавав накази командирам загонів... Для легітимації гетьманського

перевороту та для «всенародного» проголошення гетьманського державного устрою змовники вирішили використати волевиявлення трьох з'їздів, які мали об'єднатися в один конгрес: з'їзду «Союзу земельних власників», з'їзду партії хліборобів-власників, з'їзду партії хліборобів-демократів. Хліборобський конгрес почався 29 квітня в цирку на Миколаївській вулиці. Зала на 2500 місць не могла вмістити всіх делегатів, і значна їх частина стояла на вулиці й дізнавалася про хід конгресу від ораторів, які раз у раз вибігали на вулицю, щоб повідомити новини конгресу. Промовці закликали присутніх виступити проти соціалістичних експериментів Центральної Ради, вимагали ліквідувати земельні комітети та покарати винних у переділах землі й погромах панських садиб, переконували конгрес у необхідності диктаторської влади та ліквідації Центральної Ради.

У «Спогадах» Скоропадського читаємо: «Було намічено, що 29-го квітня я ще не поїду на з'їзд, бо протягом першого дня хотіли з'ясувати, наскільки всі ці люди готові до участі у перевороті. Він міг би відбутись і не так успішно, як на ділі це вийшло... я вирішив, що нема чого відкладати на завтра, що можна зробити сьогодні... У мене щораз більше зміцнювалася думка, що коли я не зроблю перевороту тепер, то в мене назавжди залишиться гнітюче усвідомлення того, що я несмілива та слабкодуха людина...»

Скоропадський поїхав на Хліборобський конгрес у своєму автомобілі з двома осавулами, вирішивши почати переворот не 30-го, а 29 квітня. Все було розіграно як по нотах, клакери очікували слухної хвилини, щоб заплескати та вигукувати «Гетьмана!», імітуючи всенародну любов. Це було нескладно, бо «земельні власники» оплатили не тільки приміщення, але й саме обрання, відібрали надійних осіб, дали гроші на приїзд, харчування та помешкання делегатів. Павло Петро-

вич згадує: «Я увійшов до зали і сів у маленьку бічну лужу. Наступний промовець... назвавши моє прізвище, сказав, що пропонує мене проголосити гетьманом, вся маса людська, що була на зборах, як один, підвелась і голосним лементом почала виявляти своє співчуття. На таке одностаїне піднесення я не сподівався... Я піднявся на якесь вище місце і сказав кілька слів... Я казав, що владу приймаю, що мені дорога Україна, що владу беру для того, щоби допомогти змученому народу». Останні слова Скоропадського заглушили овації, а із зали почувся лемент: «Молебень на Софійській площі!» На площі біля Софійського собору Скоропадського зустрів православне духовництво, а архієпископ Никодим, благословивши гетьмана, провів хресний хід та молебень про «дарування влади над Україною гетьманові Скоропадському».

Ще вдень 29 квітня Центральна Рада могла змінити ситуацію в Києві, заарештувавши гетьмана і розігнавши його нечисленні офіцерські загони. Адже у самопроголошеного гетьмана було 350 людей, а його охорона становила 5 офіцерів. Командир стрільців Є. Коновалець за кілька діб до перевороту звернувся до депутатів Центральної Ради та до Грушевського з пересторогою щодо можливості путчу. Грушевський запевняв, що ніякої небезпеки для влади у Києві не існує і не треба драматизувати ситуацію. В останній день свого існування Центральна Рада робила вигляд, що не бачить гетьмана, а гетьман повністю ігнорував існування Ради. 29 квітня Коновалець оголосив військову готовність у своєму війську, але військово міністерство заборонило січовикам переходити до рішучих дій щодо арешту заколотників.

Приблизно о п'ятій годині вечора невеликі офіцерські загони прихильників гетьмана почали захоплювати всі важливі стратегічні об'єкти Києва. На бік змовників перейшла кінна частина УНР М. Аркаса. На вулиці почулася стріля-

нина. У ході перестрілки біля будинку Центральної Ради Січові стрільці вбили трьох заколотників, втративши одного стрільця. У той же день січовики заарештували 20 офіцерів-заколотників. Цей інцидент майже не зірвав перевороту, і Скоропадський згадає його так: «Альвенслебен переказав мені, що німецьке командування починає якось більш песимістично дивитися на нашу справу і буде вважати її програною, коли ми не захопимо до ранку головних міністерств і Державного банку. Я дав наказ зібрати все, що можна, і обов'язково захопити дільницю у Липках, військове міністерство, міністерство внутрішніх справ і Державний банк».

Увечері того ж дня командир січовиків Є. Коновалець таємно прийшов до штабу гетьманців на запрошення Скоропадського. Скоропадський розповідає: «Він [Коновалець. — В. С.] хотів знати, чи я будуватиму Українську Державу. Я відповів, що для того ж таки і беру владу на себе, та поставив йому вимогу: або перейти на мій бік, або роззброїтися. Коновалець відповів, що нічого не має проти того, щоби служити гетьману, але за своїх січовиків може відповісти, тільки переговоривши з ними. Він пішов від мене, люди його частково розійшлися, частково замкнулися у казармі». Коновалець відповів гетьману: «...стрілецьке військо не може через ніч переходити з табору до табору», що він та стрілецька рада вважають, що переворот стане початком «великих лих» для України. Після «місії Коновальця» у казармах Січових стрільців пройшло таємне засідання, на якому були присутні Грушевський, Петлюра, Порш, Коновалець, Мельник та окремі члени ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, популярна назва — есери) та ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП, популярна назва — есдеки). Тоді було запропоновано зібрати сили стрільців та гайдамаків, роззброїти загін заколотни-

ків, заарештувати гетьмана й таємно вивести з Києва «на якийсь час»... Тієї ж ночі відбулося ще одне засідання колишніх політичних лідерів під головуванням Винниченка. Диктатурі гетьмана пропонувалося протиставити соціалістичну партійну диктатуру під орудою міністра Г. Сидоренка, але сам Сидоренко вже був заарештований. Соціалісти запропонували Грушевському проголосити власну диктатуру, але «дід» категорично відмовився. Обережність узяла гору, і рішення було винесене таке: тимчасово змиритися з переворотом, відмовитися від опору, зберегти сили і готуватися до повстання проти гетьмана. Близько одинадцятої вечора з-під будинку Центральної Ради розійшлась її єдина охорона — Січові стрільці. О першій годині ранку 30 квітня загін офіцерів захопив будинок Центральної Ради, що вже ніким не охоронявся... Без будь-якого опору гетьманцями було захоплено телеграф, міністерство внутрішніх справ і військове міністерство. Устимович з десятком офіцерів після годинної перестрілки заарештував варту Державного банку. 30 квітня німецькі частини оточили казарми січовиків. Січовиків було роззброєно на почесних умовах і розпущено. За кілька годин до цього німецький полковник увійшов у переговори з Коновальцем, поставивши ультиматум: або визнання гетьмана, або роззброєння. Коли будинок, де колись мешкав генерал-губернатор, було захоплено гетьманцями, Скоропадський переїхав до нього як до офіційної гетьманської резиденції. На охороні нового володаря став офіцерський підрозділ з 15 людей та загін німців у 40 багнетів при кулеметі.

Увечері 29 квітня, коли ще не було захоплено будинок Центральної Ради, по Києву вже було поширено перший документ нової влади. Він називався «Грамотою до всього Українського Народу». Скоропадський в ньому проголошу-

вав: «...я оголошую себе Гетьманом усієї України. Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованню приложених при сім законів про тимчасовий державний устрій України. Центральна й Мала рада, а також усі земельні комітети від нинішнього дня розпускаються. Всі міністри й товариші їх звільняються... Права приватної власности, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового російського уряду відмінюються й касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажу землі».

Німці підтримали гетьманський переворот, а гетьман... Хіба був він щирим, коли обрав роль «німецької маріонетки»? Скоропадський писав, що вже на початку 1918 р. не мав віри в остаточну перемогу німецького блоку у світовій війні, але він намагався «...не сваритися з ними через дрібниці, рішуче відмовляти у всіх серйозних питаннях, порушених не до нашої вигоди чи на шкоду Антанті». У цих словах, можливо, ховається головна загадка гетьманування Скоропадського. Може, й помилилися німці, поспішно вирішивши питання нового диктатора України і «роблячи ставку» на таємного масона, франкофіла та прихованого прибічника «Великої Росії». Може, кандидатуру майбутнього диктатора німцям підсунули агенти Антанти, що навіть на «посаді» німецького союзника обороняв інтереси Антанти? За час свого правління гетьман Скоропадський не зумів установити соціальний мир у країні, й повстанська боротьба селян, заколоти та антинімецький терор відволікали величезні військові сили Німеччини та Австро-Угорщини для утримання під контролем України. Ці сили могли змінити світову історію на фронті

під Парижем... Україна не надіслала жодного свого солдата на допомогу німецькій та австро-угорській арміям. Гетьманська держава не змогла задовольнити армії німецького блоку українським продовольством та сировиною... План поставок постійно зривався. Німецька армія на полях Франції продовжувала голодувати і вже не могла протистояти ситим англійцям, американцям і французам...

Прокинувшись 30 квітня, кияни з подивом довідалися, що живуть вони вже у зовсім новій країні, у монархії, яка змінила свою назву з Української Народної Республіки на Українську Державу. Очевидець запише: «Інтелігенція та заможні прошарки з polegшенням зустріли українську монархію, що спиралася на німецькі багнети. Вони бачили в ній гарантію миру і порядку проти розстрілів, грабежів і замахів на власність. Багато хто гукав: “Дай Боже, дай Боже, щоб це тривало можливо довше!”» Того ж дня найбільш цікаві кияни ознайомились із першими законами нової влади — «Законами про тимчасовий державний устрій України», що стали конституцією. За «Законами» всі республіканські ознаки держави скасовувалися, ліквідовувався парламент — Центральна Рада — та незалежні судові органи. Нові «Закони» твердили, що до обрання Сейму України (парламенту) і до відкриття його діяльності законодавча та управлінська влада належить виключно гетьману, що призначає отамана — прем'єра Ради міністрів, а той формує кабінет міністрів, що затверджується гетьманом. Гетьман має право у будь-який час «скасувати» кабінет міністрів. Гетьман розглядався як «вищий керівничий» усіх закордонних зносин України, що призначає і звільняє всіх вищих урядових осіб, генеральних суддів та Фінансову раду й затверджує її рішення. Гетьман проголошувався головою армії та флоту, він мав право оголошувати облас-

ті у воєнному, облоговому, надзвичайному стані, милувати засуджених... Ці закони цілком відповідали середньовічній європейській монархії, але в «Законах» були й ознаки модерних демократичних свобод: свобода слова та друку, право на мирні зібрання, право «гуртувати громади й спілки» (свобода партій та організацій), право «вільно вибирати місце мешкання і працю», право «без заборони виїжджати за кордон». «Закони» проголошували недоторканність власності й оселі, вільне право купувати майно. Майнові закони ставили поза законом переділи землі початку 1918 р. та діяльність земельних комітетів. Підґрунтям концепції гетьманської Держави була консервативна модель державності, де гетьман уособлював державу та був сакральним «символом держави». «Праві» з оточення гетьмана вмовляли його законодавчо впровадити в Україні наслідне гетьманування роду Скоропадських, не збирати парламентів і сеймів та запровадити абсолютну монархію. Скоропадський наголошував у своїх політичних деклараціях, що він не є монархом і не прагне до встановлення нового монархічного роду Скоропадських. Не наголошував... але мріяв, і вже у екзилі [в еміграції — В. С.] озвучив свої мрії.

Павло Петрович змушений був займатися тим, про що не знав і навіть не мав уявлення. Талантів придворного, кавалерійського генерала та освіти Пажеського корпусу було недостатньо для відповідальної ролі правителя. Всі добрі наміри Павла Петровича розбивались об стіну тих станових забобонів, якими в дореволюційний час правляча верхівка була відділена від іншої Росії. Скоропадський за походженням, вихованням і всім життєвим досвідом належав до цієї верхівки, і йому нелегко було орієнтуватись у новій для нього незвичайній обстановці політичних інтриг. Скоропадський

згадував: «Беручи владу до своїх рук, я не мав біля себе людей, котрих би давно і добре знав... людей у нас взагалі мало, а в умовах, у яких я був при створенні України, це питання стояло ще більш гостро...».

Українська гетьманська модель монархії намагалася себе утвердити старокозацькою уніформою, титулом «гетьман», званнями «отаманів», за допомогою повернення втраченої влади старовинним шляхетським родам — Скоропадським, Лизогубам, Ханенкам, графам Капністам, князям та графам Кочубеям, нащадкам Рюрика або Гедиміна — князям Святополкам-Мирським, Долгоруковим, Чарторийським... Коли землевласник Котов-Коношенко запропонував Скоропадському створити раду з голів знатних родів (своєрідну палату лордів), гетьман хоча і відкинув цю пропозицію, але вказав, що його відмова тимчасова. «Нове середньовіччя» аристократичного Ренесансу постало як відповідь на інтернаціоналістичну модернізацію більшовиків, на наднаціональну модель імперської влади, космополітичну модель капіталістичної модернізації.

Бюрократію гетьманату складали «колишні» професіонали: генерали, міністри, урядовці, земці, зазвичай із дворянства та титулованих родин. Губернські та повітові старости майже всі «колишні»: поміщики або генерали. За гетьмана до влади повернулась інша генерація «людей XIX століття», що зробили свою кар'єру за часів Миколи II, їхній вік коливався від 45 до 70 років. Вони були людьми російської культури й погано знали українську мову, хоча більшість їх походила з України. Ця нова еліта була близька до першого кадетсько-жовтневого складу Тимчасового уряду. Скоропадський писав, що спочатку він був упевнений, що йому потрібен «лівий кабінет, здатний провести помірну ліву реформу». Але замість «лівого українського» кабінету він створив «помір-

ний кабінет», що став опорою монархії-гетьманату. Кабінет лише декоративно представляв «лібералів з українським обличчям», але у дійсності поєднував «поміркованих правих» загальноросійської орієнтації з українськими «помірними».

У ніч на 1 травня гетьман призначив тимчасово в. о. голови Ради міністрів Миколу Василенка. Василенко запропонував соціалістам-федералістам увійти до гетьманського кабінету, але федералісти відмовилися. Пізнім вечором 1 травня склався кістяк першого міністерства. Скоропадський лукавить, коли запевняє, що кабінет міністрів було сформовано випадково й у поспіху, що більшість міністрів і прем'єр були люди, йому зовсім не знайомі. Скоропадський (можливо, на вимогу Моркотуна) хотів зібрати у своєму кабінеті міністрів масонів, орієнтованих на Антанту, для саботажу австро-німецького впливу в Україні.

3 травня гетьман Скоропадський призначив Федора Лизогуба прем'єр-міністром — «отаманом Ради міністрів». Лизогуб від 3 травня до 8 липня 1918 р. також був міністром внутрішніх справ та тимчасово виконувачем обов'язків міністра пошт та телеграфу. Прем'єр Ф. Лизогуб мав 66 років, але ще був повний сил та сподівань. У XVII—XVIII ст. представники роду Лизогубів були наказними гетьманами, генеральними бунчужними та генеральними хорунжими гетьманського уряду, полковниками козацького війська. Лизогуб був членом партії кадетів, багатим землевласником, меценатом, головою Полтавської і Чернігівської губернських земських управ. У 1915—1917 рр. Ф. Лизогуб працює членом Ради для заведення земського самоврядування при наміснику на Кавказі великому князеві Миколі Миколайовичу Романові. Він був високо оцінений столичним Тимчасовим урядом — після Лютневої революції очолив Відділ іноземних

підданих Міністерства закордонних справ Росії, був товаришем (заступником) міністра закордонних справ Росії. Скоропадський писав: «Особисто я його не знав, але його репутація промовляла за себе». Але ж головну посаду в країні не пропонують «невідомому з Кавказу», у якого було зовсім інше коло знайомств, ніж у Скоропадського. Як опинився Лизогуб на посаді прем'єра? Знову загадка... Можна дати тільки одну відповідь: Скоропадський знав Лизогуба, але не хотів вдаватися до тонкощів конспірації. Скоріш за все, Скоропадський і Лизогуб бачились у масонських ложах. Скоропадський так писав про Лизогуба: «Політично його переконання були далеко не праві... Він дійсно був прихильником проведення демократичних реформ, але проводив їх повільно... В аграрному питанні він навіть був лівішим за мене. Відчуження він вважав безумовною необхідністю... В українському питанні він був слабкий, він нічого, по-моєму, у ньому не розумів... українці його не любили і навіть вважали його налаштованим вороже до всього українського... Лизогуб був українець, любив Україну і цілком віддався будівництву України, звичайно, без усякої ненависті до Росії. Якщо хочете, у багатьох питаннях він був більше українець, ніж я...»

Професор Микола Василенко був знаковою особою у київському «масонському колі». 1909 р. Василенка було обрано приват-доцентом Київського університету, він здобув науковий ступінь магістра права й з цього часу працював товаришем присяжного повіреного судової палати. Однак через політичну неблагонадійність царська адміністрація заборонила йому викладати у вищих навчальних закладах. Василенко був лідером ТУПу і, вступивши до російської партії кадетів, швидко висунувся в лідери цієї партії. Після Лютневої революції Василенка було запрошено до Центральної Ради

на посаду заступника голови. 24 березня 1917 р. Тимчасовий уряд призначив Василенка куратором Київської шкільної округи, а у серпні — товаришем міністра освіти Тимчасового уряду Росії. У січні 1918 року він був обраний членом колегії Генерального суду УНР. 8 липня 1918-го Василенко очолив створений гетьманом Скоропадським Державний Сенат — вищу судову інституцію, за сумісництвом зберігаючи посаду міністра освіти. Він, як «достойний майстер», очолив київську масонську ложу «Астрея» («Великий Схід народів Росії»). На крайовому з'їзді партії кадетів (травень 1918-го) Василенко ввійшов до складу головного комітету партії.

Дмитро Дорошенко, що став міністром закордонних справ, походив із українських аристократів, був нащадком двох українських гетьманів XVII ст. Д. Дорошенко був істориком, журналістом та «свідомим українцем». Свій шлях у політиці він починав з Революційної української партії, але згодом став кадетом. За наказом Тимчасового уряду його було призначено крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора.

Міністром юстиції та заступником прем'єра став масон і професор права Михайло Чубинський, батько якого написав гімн «Ще не вмерла Україна...». Чубинський відзначився як вчений-криміналіст, як член ЦК кадетської партії. Тимчасовий уряд призначив Чубинського сенатором карного касаційного департаменту Росії. Міністр шляхів сполучення — інженер Борис Бутенко раніше працював директором Подільської залізниці. З перших днів свого головування у міністерстві він проводив тотальну українізацію міністерства. Міністра охорони здоров'я лікаря Юрія Любинського гетьман вважав за гарну людину, що українізувала міністерство. Міністр фінансів Антон Ржепецький походив із шляхетського роду,

був членом київської Думи, кадетом і головою Товариства взаємного кредиту. Скоропадський писав, що Ржепецький «...з німцями та австрійцями, що на нас насадили, сперечався і не здався». Міністр продовольства Юрій Соколовський теж був кадетом, діячем Полтавського земства. Міністр земельних справ Василь Колокольцев — поміщик із Харківщини і голова повітового земства. Міністр праці Юлій Вагнер — професор зоології, під час світової війни він керував відділом праці у Військово-промисловому комітеті Києва. Міністром промисловості був банкір та кадет Сергій Гутник, колишній голова Промислового комітету в Одесі, голова Одеського біржового комітету. Міністром віросповідань став професор богослов'я Київського університету Василь Зеньківський — майбутній блискучий філософ. Військовим міністром став генерал Олександр Рогоза. Державним контролером — Георгій Афанасьєв — відомий історик та керуючий Київською філією Державного банку. З кінця травня 1918-го державним секретарем став масон Ігор Кістяковський, а з червня 1918-го його було призначено міністром юстиції. Як доцент права Кістяковський викладав у Московському університеті. На початку 1918-го Кістяковський був головою підпілля Добровольчої армії у Москві, «людиною» генерала Алексеєва, а у квітні того ж року брав участь у перевороті Скоропадського. За Скоропадським у нього була «...репутація реакціонера», і проти нього виступали російські та українські ліберали. Після Кістяковського державним секретарем став сенатор Сергій Завадський — дворянин аристократичного роду.

Про вплив на гетьмана барона Теодора фон Штейнгеля треба сказати окремо. Штейнгель був великим землевласником на Волині, членом ЦК партії кадетів, лідером Української партії соціалістів-федералістів, членом Всеросійської Дер-

жавної думи. 1915 року Штейнгель очолив Південно-Західний комітет Союзу міст та Київський союз міст. У перші дні Лютневої революції він очолив нову владу у Києві — виконком Ради об'єднаних громадських організацій, став членом президії Українського національного конгресу. Штейнгель був одним із найвпливовіших масонів в Україні — в 1908 р. він створює ложу «Київська зоря», з 1909 р. Штейнгель став «достойним майстром» київської ложі високих ступенів «Правда», а у 1912 р. Штейнгель — голова Вищої ради російського масонства. Скоропадський затвердив Штейнгеля на головну міжнародну посаду (більш важливу, ніж міністр закордонних справ) — на посаду посла України у Німеччині. Конспірація масонів була на найвищому рівні, і навіть німці не здогадувалися про належність Скоропадського, Штейнгеля, більшості членів уряду до таємних масонських лож «Великого Сходу», центр яких розташовувався у Парижі. Парадокс історії був у тому, що «пронімецький уряд гетьмана» намагався таємно працювати на країни Антанти.

Міністерства реорганізовувалися за старими імперськими зразками, відновлювалися земські управи і міські Думи, що обиралися за старими законами. Рада міністрів при вирішенні найважливіших питань часто-густо ділилася на дві рівні протидіючі половини, що гальмувало прийняття будь-якого рішення. «Ми просто зовсім не рухалися вперед», — оцінював діяльність свого уряду гетьман. Прем'єр не мав сил централізувати владу і не мав ніякого впливу на місцеву владу — старост (губернаторів). Україна розпалася на 8 губернських староств, у яких усі питання вирішувалися, виходячи з політичних і особистих амбіцій старост-губернаторів. Так, харківський губернатор Залеський та одеський градоначальник генерал Мустафін виступали проти поширення української мови у своїх вотчинах. Великі проблеми з вла-

дою виникали в гетьмана на місцях — у волостях та повітах. Крім німецького або австро-угорського комендантів, влада перетікала до поміщиків, що повернулись у свої маєтки. Ці пани-землевласники утворювали свої каральні загони для реалізації наказів Ейхгорна, які стосувалися повернення землі панам, врожаю та реманенту колишнім господарям.

* * *

Вже у травні замість тріумфу і насолоди Скоропадський відчув важкий хрест влади, постійну перевтому, необхідність безперервної праці, цілковиту відсутність вільного часу та відпочинку. Рада міністрів збиралася щодня з восьмої вечора до другої години ночі, а інколи засиджувалась і до п'ятої. У травні-червні гетьман обов'язково був присутнім на цих засіданнях. Спочатку йому було цікаво брати участь у засіданнях «вчених мужів», обговорювати й вирішувати справи держави. Але через два місяці таких «вечірок» його вже нудило від нескінченних розмов, на яких мало що можна було вирішити, бо міністри могли забалакати будь-яке питання. Скоропадський згадував, що Лизогуб узяв моду «...занадто довго говорити з конкретного питання, вже цілком розжованого, і тим самим без кінця непродуктивно затягував засідання Ради... кожну справу, навіть другорядну, що обговорювалась у Раді, вирішував начисто, присвячуючи їй набагато більше часу, ніж ця справа, по суті, мала значення...» Гетьман став усе рідше брати участь у роботі Ради міністрів, і прем'єр та міністри вже не мали на гетьмана такого впливу, як це було у травні-червні 1918-го.

В. Зеньківський свідчить, що міністри на засіданнях спілкувалися російською мовою, вони «...не розмовляли українською мовою — принаймні тоді, — тому що згодом

П. П. Скоропадський вивчився говорити». В той же час усі документи Ради міністрів подавалися вже українською мовою. Але все листування і взагалі всі офіційні зносини як з німцями, австрійцями, так і з усіма іншими державами, з якими в той час Україна мала зносини, відбувалися українською. Гетьман надав чиновникам тримісячний термін на вивчення української мови. Є. Коновалець свідчив, що гетьман «...завзято вчився української мови», а В. Євтимович [полковник генерального штабу часів Гетьманату та Директорії — В. С.] писав, що гетьман уже влітку 1918-го розмовляв українською мовою «...зовсім не гірше від тогочасного українського пересічного інтелігента».

На засіданні Ради міністрів 3 травня для заповнення державної скарбниці було вирішено встановити державну монополію на вино (насамперед на горілчану промисловість), цукор, мелясу, тютюн і сірники. Стимулом для поліпшення загального фінансового становища країни міністри вважали введення державних монополій і підвищення залізничних тарифів. 27 травня гетьман підписав закон «Про право на врожай 1918 року», в якому право на врожай озимини, посіяної землевласниками восени 1917 р., надавалось землевласникам, а право на врожай озимини на землях, які були здані восени 1917 р. власниками земель в оренду, надавалось орендарям. Право на врожай ярини, засіяної весною 1918 р., надавалось особам, що засіяли ці землі, але тільки за умов повернення власникам земель усіх витрат, після виплати державних та земських податків. Селяни, що захопили землю, мали сплатити за користування землями власникам цих земель відповідно до врожаю. Цей закон, що позбавляв селянство продуктів своєї праці і відроджував поміщицьку землевласність, сильно вдарив по селянських господарствах,

що скористалися перерозподілом землі й засіяли захоплені землі. Виконувати цей закон влада була вимушена з допомогою каральних загонів, що призвело до селянської війни проти гетьмана.

Скоропадський, по суті узурпатор влади та диктатор, дивував і розчулював демократичністю. Він простив українських соціалістів і російських монархістів, залишив профспілки і навіть ради на місцях (звільнивши їх від владних повноважень). Він не підписував покарання на смерть і не починав широких репресій. У той же час каральні експедиції проти українського селянства стали неодмінною рисою тодішньої України. Карателі, як правило, застосовували принцип колективної відповідальності: розмір стягнень розподілявся між усіма мешканцями населеного пункту, незалежно від їхнього соціального статусу, рівня матеріальної забезпеченості. У разі неспроможності частини населення сплатити контрибуцію її сплачувала інша частина — заможні верстви населення. Непокірних селян катували, вішали, а їхні хати спалювали...

От як описує Скоропадського, що тільки кілька днів тому став «монархом», його міністр В. Зеньківський: «...відразу було ясно, що це все-таки тільки генерал, що не тільки ніякого державного таланту в нього немає, але що й мислити державно навряд чи він може. Враження це зараз же зміцніло, як тільки почалася розмова... це не була ні державна людина, ні навіть «верховний головнокомандувач» і вождь — хоча він і був на цих ролях. Між іншим, він був добрий, привабливий і милий — у приватних відносинах... за цинізмом і скептицизмом можна було часом помітити нотки примітивного сентименталізму». Зеньківського у палаці гетьмана «...уразила збройна його охорона (з німців) з кулеметами назовні і у вестибюлі».

Свою співпрацю з німцями гетьман пояснював так: «...не я покликав німців... якби я не погодився, німці перейшли б до прямої окупації, а я ще можу зберегти державу... коли б не було мого виступу, німці, кількома тижнями пізніше, завели б в Україні звичайне генерал-губернаторство».

Вирішальними для гетьмана стали відносини з німецьким командуванням. Вже через тиждень після гетьманського перевороту німці та австрійці почали замислюватись над доцільністю їхньої підтримки Скоропадського. 10 травня 1918-го австрійський міністр закордонних справ писав, що німці вже розглядають новий план усунення гетьмана і введення окупаційного режиму. В той же час посол граф Форґач доповідав у Відень, що люди не задоволені гетьманом, вважаючи, що він має план повернути царський режим. До Відня дійшли звіти від шефа штабу австрійської армії, в яких була інформація про те, що в Україні ситуація дуже хитка, бо гетьман не зміг притягнути до співпраці соціалістів; німці ще не вирішили: залишать вони гетьмана чи ні. Тільки 22 травня вийшов циркуляр Ейхгорна, що наказував німецьким установам та військовим частинам в Україні підтримувати гетьмана, який несе відповідальність за виконання Брестської угоди. На початку червня 1918-го кайзер Вільгельм II визнав гетьманський режим. Після того гетьман міг зітхнути і вважати себе не тільки т. в. о. Гетьман запросив до себе Ейхгорна й урочисто виголосив подяку німецькій армії та німецькому народу за підтримку української справи. Наприкінці травня 1918-го гетьман склав угоду з австро-угорським фельдмаршалом фон Бельцем про співпрацю.

Ейхгорн обговорював з гетьманом загальний стан справ, а через генерала Гренера йшли до гетьмана німецькі вказівки і поради, невиконання яких могло привести до втрати

влади Скоропадським. Гетьман відчував, що його помилки можуть закінчитися «тихим переворотом», коли владу, за повного невтручання німців, перехоплять або «українські коаліціанти», або «праві руські кола». Гетьману була надана тільки одна можливість — погоджуватися на пропозиції німецького командування, виконувати їх, узгоджувати державні рішення з німецькою «Оберкомандою».

24 липня 1918 р. Німеччина підтвердила своєю ратифікацією Брестський мир. Представники Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Грузії та Фінляндії передали гетьману повідомлення своїх урядів про визнання гетьманського уряду. У той же час австрійське командування значного впливу на київську владу не мало. Німці обмежували вплив Відня на Київ. Гетьман домагався найскорішого вирішення долі австрійського краю Східної Галичини і проблеми Холмщини та Підляшшя, на землях яких було неможливо утворити українську адміністрацію. Він звертався до німецького командування за допомогою у вирішенні цього питання. Але німці не хотіли дратувати австрійців з приводу «дрібних українських справ».

Скоропадський бажав ліквідації каральних загонів окупантів, військово-польових судів, мріяв про розбудову української армії, про створення українського флоту з кораблів, що захопили у Севастополі німці, про похід української армії на Кубань... Але «Оберкоманда» відмовлялася від поступок і категорично забороняла гетьману приймати самостійні рішення. Особливо принциповими німці були з військового питання. Гетьману було дозволено тримати тільки одну дивізію — не більше ніж 20 тис. військових на українсько-російському кордоні. Довідавшись про появу українського полку залізничної охорони, німці роззброїли його, навіть не

попередивши «монарха». Як згадував гетьман, німці «...наполегливо вказували мені, що армії мені не потрібно, мені не дають права на формування бажаних мені 8 корпусів...»

* * *

Гетьман активно виказував свою відданість православній церкві, з'являючись на молебнях, службах, панахидах, але ця завзята релігійність була тільки даниною обставинам. Відносини гетьмана з офіційною церквою були складні й конфліктні. Загострення церковного питання було пов'язане із діями Центральної Ради наприкінці 1917 р., що виступила за відновлення автокефальної Української православної церкви. Для організації Української церкви було створено Всеукраїнську церковну раду, до якої увійшли ліберальні священники і виборні миряни, що вимагали призначення вищого духовництва з українців. Церковна рада очолила боротьбу за термінову українізацію церкви, за богослужіння українською мовою, за автокефалію — відділення Української церкви від Московської. Призначені Церковною радою єпархіальні комісари намагалися перевести літургію у всіх церквах України на українську мову і перетягнути священство до автокефалії. Взимку 1918-го митрополит Київський Володимир був по-звірячому вбитий більшовиками у стінах Києво-Печерської лаври. В Києві необхідно було терміново призначити нового митрополита. Тимчасово митрополією керував єпископ Никодим, що скликав на 19 травня 1918-го єпархіальні збори для обрання Київського митрополита. Гетьман бажав, щоб усі церковні справи вирішувалися в Україні, а зв'язок з Московською патріархією існував тільки через патріарха... Більшість архієреїв не бажали скликання Собору, вважаючи його незаконним і таким, що «веде

до унії». Особливо драгував гетьмана єдиний кандидат від вищих церковних кіл на посаду Київського митрополита Антоній (Храповицький) — висуванець Патріарха всія Русі Тихона, що вважався правим монархістом, агресивно налаштованим проти «малоросійського сепаратизму». Незважаючи на обрання та затвердження митрополита, гетьман відмовлявся визнавати призначення патріарха. Гетьман вважав, що Антоній «...чорносотенець старої школи і нічого іншого, як посадити у в'язницю, розстріляти, звернутися за допомогою до поліції в сенсі впливу на маси та утвердження православ'я — не вміє». На Другій сесії Всеукраїнського церковного собору гетьман очікував відхилення кандидатури Антонія та обрання митрополитом Київським і Галицьким єпископа Уманського Дмитрія. Гетьман просив німецьке командування допомогти йому позбутись Антонія або заборонити Антонію відвідувати Київ. Павло Петрович твердив, що Храповицький є «антинімецьким москвофілом», який не визнає існування Української Держави. 6 липня зібрався Всеукраїнський церковний собор, але духівництво підтвердило обрання Антонія Київським митрополитом. Українська церква підлягала Московському патріархові. Це була поразка всіх «церковних планів» Скоропадського. Наступного дня міністр віросповідань з'явився на Собор і оголосив протест проти виключення Церковної ради, заявивши, що «державна не залишить цього без уваги». Гетьман вимушений був здатися і піти до Софійського собору на врочисту зустріч Антонія.

19 травня гетьман відкрив «Український клуб» на Прорізній. У своїй промові він називав себе «вірним сином України», «покликаним широкими трудовими масами», запевняв у прихильності до самостійності України... Але потім він

поїхав на панахиду по митрополиту Володимиру до Києво-Печерської лаври, де говорив зовсім інше — що спасіння Русі йде через Україну, що гетьманський переворот є першим кроком для єднання «руських земель»... Гетьман хитався між «українськими» та «єдиноруськими» колами. Тоді в Україні, за узгодженням з ним, було створено бюро по запису в Добровольчу армію генерала Алексеєва, вербувальні центри. В Україні відкрито велася пропаганда «єдиної та неподільної Росії». Скоропадський шукав згоди з Алексеєвим — командувачем Добровольчої армії, з Миколою Миколайовичем Романовим, що був потенційним претендентом на престол. Тільки у середині червня 1918-го під тиском німецького командування бюро було закрито, виїзд офіцерів на Дон був припинений, пропаганда Добровольчої армії була заборонена під страхом арештів.

Гетьман прийняв делегацію від Конгресу хліборобів, але з організаторами Конгресу — із «Союзом земельних власників» у гетьмана виникли проблеми. Землевласники почали вимагати міністерські посади, прийняття суворих законів щодо повернення їхніх маєтків. У Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства — так званого «Протофісу», що представляв великий і середній бізнес. З'їзд ухвалив резолюцію підтримати гетьманський уряд і заявив про свою готовність сприяти утворенню нового державного та економічного ладу. В той же час «Протофіс» намагався змусити гетьмана вести необхідну великому бізнесу політику. Гетьман надав пільги «Протофісу», поставив його у виняткове становище. З'їзд Конституційно-демократичної партії (кадетів) визнав право членів партії вступати до нового уряду й схвалив курс гетьмана на будівництво самостійної України.

З далекого Сибіру прийшла звістка про визнання України Сибірським обласним урядом. До Києва прибула офіційна делегація держави, що з'явилася всього кілька тижнів тому, — Республіки Всевеликого Війська Донського. Голова республіки — отаман, генерал-майор Петро Краснов у своєму листі до гетьмана прохав узгодити всі питання про кордони між Україною та Доном. Гетьман вирішив піти на поступки Краснову й передати Дону спірну Таганрозьку округу, вважаючи, що краще мати донських козаків у союзниках, ніж у ворогах. 3 червня, після підписання договору України з Військом Донським, з України почалося вивезення зброї на Дон.

До Києва завітала кубанська депутація на чолі з головою Кубанської ради соціалістом Рябоволом, що просила у гетьмана зброї для боротьби проти більшовиків. Гетьман зазначав, що з Кубанню встановилися дружні відносини, і мова вже йшла про союз України та Кубані або навіть про федерацію. Серед урядовців України були мрійники, що хотіли, щоб Кубань увійшла до складу України на автономних засадах. Гетьман вважав, що можливо перетворити Кубань на генерал-губернаторство у складі Української Держави. У травні у гетьмана з'явилась ідея відправити Запорізьку дивізію на Кубань, на допомогу Кубанській раді, що боролася проти більшовиків. Як свідчить у своїх спогадах Д. Дорошенко, місією Рябовола було досягнуто таємної згоди вести справу до об'єднання Кубані з Україною. Під цим приводом гетьман навіть почав формувати нові частини для десанту на Кубань Азовським морем. Гетьман відправив Кубанській раді гроші, 10 тис. гвинтівок, 8 гармат, 100 кулеметів, 50 тис. снарядів. Гетьман мріяв стати керівником федеративної держави у складі України, Криму, Бессарабії, Дону, Кубані, Тереку. Німці не бажали посилення української армії і дуже

сумнівалися в українських частинах, які могли вирушити на Кубань. Справа в тому, що на Кубані вже билася з більшовиками Добровольча армія (орієнтована на Антанту), союз українських та добровольчих частин був би небажаним для Німеччини, бо міг привести до відновлення антинімецького фронту на Сході. Німеччина була задоволена Брестським миром із Росією і не бажала розширювати зони своєї окупації, бо існувала потенційна можливість появи нових ворогів на безмежних теренах Росії.

У травні до Скоропадського приходили представники соціалістичних українських партій, які отямилися після раптової втрати влади. Соціалісти були готові до компромісу і заявили, що можуть підтримати новий лад, якщо гетьман ясно висловиться, що гетьманат є тільки українською формою президентської республіки, у якій гетьман буде мати виконавчу владу, а вся законодавча влада у державі перейде до Сейму — Законодавчих зборів. Соціалісти також бажали знати, коли гетьман дозволить проведення Сейму. Гетьман ще був не певний у своєму становищі й намагався задовольнити вимоги полярно протилежних сил — всім прохачам він казав те, що вони бажали чути. Але сам він вважав, що розподіл влади стане згубним для його влади і тільки одноосібна влада на тривалий час може докорінно покращити політичний та економічний занепад.

У той же час лідери Центральної Ради не здатні були на рішучу боротьбу за владу і капітулювали перед союзом «гетьман—німці», а росіяни-білогвардійці ще не були організаційно та ідеологічно підготовлені до негайного виступу проти гетьмана. М. Шаповал згадував, що «...після перевороту соціал-демократи ніде не показувались», а президія Центральної Ради просто зникла, не сказавши «жодного

слова про події». Голова Центральної Ради М. Грушевський заховався на дачі на околицях Києва, заявивши, що полишає політику.

Члени Центральної Ради та Малої ради взагалі відмовилися збиратись... як, втім, і вже обрані члени Установчих зборів України. Святкове відкриття Установчих зборів України було намічено на ранок 12 травня 1918 р. Цього дня гетьман очікував рішучих акцій протесту в Києві з приводу заборони гетьманом Установчих зборів, але нічого не сталося. Спроба зібрати частину депутатів Установчих зборів України призвела до арешту керівника оргкомітету зборів Ф. Швеця. Лідери Центральної Ради та керівники її міністерств очікували від нової влади жорстоких репресій. Але, крім нетривалого арешту прем'єра Голубовича, одноденного арешту Петлюри та тижневого арешту Швеця, масових арештів не спостерігалось.

8 травня у Києві мав відбутися Всеукраїнський селянський з'їзд, що збирався стараннями соціалістичної «Селянської спілки», близької до УСДРП, але гетьман заборонив його скликання. Делегати, що приїхали на цей з'їзд, нелегально зібралися на околиці Києва і прийняли резолюцію, спрямовану проти гетьмана як «обраного поміщиками», і закликали селян готуватися до повстання проти «панського режиму». 12 травня у Києві нелегально пройшов Всеукраїнський робітничий з'їзд, що так само висловився проти гетьманського режиму. Перша Всеукраїнська конференція профспілок також ухвалила резолюцію проти гетьмана. Свій протест проти «правого перевороту» висловила і профспілка поштово-телеграфних службовців. У травні на своїх пленумах та партійних нарадах Всеукраїнський комітет меншовиків та партія єврейських соціал-демократів «Бунд» виріши-

ли засудити гетьманський режим та розпочати проти нього боротьбу. На початку травня гетьман намагався заборонити скликання партійних з'їздів українських соціал-демократів (УСДРП) і українських есерів (УПСР), але вони, проігнорувавши всі заборони, таємно провели свої з'їзди і ухвалили різкі антигетьманські резолюції. Тоді ж у Києві пройшов з'їзд українських соціалістів-федералістів, що затаврував владу гетьмана як реакційну і антидержавну. В Одесі нелегально пройшов з'їзд українських лівих есерів (УПЛСР), на якому лідери цієї партії проголосили курс на збройне повстання та активну підпільну боротьбу проти режиму гетьмана.

3 липня 1918 р. терористичну та повстанську боротьбу проти гетьманського режиму почала Конфедерація анархістських організацій України «Набат». Анархіст Нестор Махно у серпні 1918-го очолив повстання проти гетьмана на Катеринославщині. Більшовики з перших кроків гетьманського режиму почали боротьбу проти «агентів реакції». Створене ще у квітні 1918-го Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою об'єднало більшовиків, лівих із УСДРП, лівих російських та українських есерів у потужну антигетьманську силу. В українській провінції більшовики почали утворювати підпільні військово-революційні комітети для керівництва антигетьманським рухом. 5 липня 1918 р., на І з'їзді КП(б)У в Москві, було затверджено загальний план боротьби проти гетьманату; на Чернігівщині та Полтавщині з'явилися більшовицькі повстанські загони. У травні 1918 р. ліві есери сформували свій нелегальний революційний уряд України — «Комітет 16-ти» та організували власні повстанські загони. Боротьбисти охарактеризували гетьманський уряд як реакційно-буржуазний і висловилися за організацію збройного повстання проти нього та боротьбу «проти згоди з теперішньою політикою вступу в гетьманський уряд

демократичних елементів». Більш помірковану групу склали партії УСДРП та УПСР, що допускали певні обмежені компроміси з гетьманом, намагаючись шляхом політичного тиску на режим та агітації перехопити владу в країні. В той же час українські соціалісти допускали організацію селянського повстання проти антинародної та антиукраїнської політики гетьмана. Партія меншовиків (до 37 тис. членів) теж не підтримувала гетьмана, свою політичну активність вони виявляли в організації страйків, у профспілковій боротьбі та у критиці режиму. Загальноукраїнський комітет РСДРП заявив про свою опозицію до гетьмана.

Групу партій, що йшли на компроміси з режимом, склали партії соціалістів-федералістів, хліборобів-демократів та соціалістів-самостійників. Але й ці угруповання більше критикували гетьманський режим, ніж намагалися допомогти гетьману будувати Україну. У травні 1918-го було створено центр поміркованої опозиції режиму — міжпартійний «Український національний союз». Він обмежився помірною критикою режиму та кабінету міністрів, як «неукраїнського за своїм складом і за своєю політичною орієнтацією». Головою Національного союзу став федераліст А. Ніковський. У травні—серпні до Національного союзу залучились українські федералісти, партія хліборобів-демократів, партія соціалістів-самостійників, партія трудовиків, профспілки залізничників і працівників пошти та телеграфу.

Нова гетьманська влада не мала підтримки як з боку українського населення, що вважало гетьмана узурпатором влади, так і з боку російських кіл, що сприйняли його як сепаратиста, зрадника і ворога «єдиної Росії». Російськомовне населення було невдоволене гетьманом через його офіційну політику самостійної державності та українізації.

На єдине з'єднання своєї армії — Запорізький корпус (дивізію) — гетьман не тільки не міг покластися, а й очікував од неї великих проблем. Командувач корпусу генерал Натієв був налаштований проти Скоропадського. Запорізька дивізія була втягнута у темну інтригу із ще одним претендентом на київський трон — «Василем Вишиваним» — Габсбургом. Гетьман згадував, що емісари Вишиваного «...роз'їжджали по Україні, вже були деякі частини, з якими вони завели зносини, у дивізії Натієва... склалося цілком певне ядро прихильників ерцгерцога, були розгалуження цієї конспірації і по великих містах...» Німці одержали від гетьмана згоду на переформування та скорочення цієї частини з 20 до 6 тис. вояків, а генерал Натієв був зміщений з поста командувача дивізії. Але перебування Вишиваного в Україні продовжувало бути дітливою проблемою Скоропадського. Непокійли його і тісні взаємини Вишиваного з уніатським митрополитом Галичини Андрієм Шептицьким, велика популярність Вишиваного в опозиційних колах як соціалістичних, так і консервативно-монархічних. Вишиваний не виконував наказів свого командування про участь його підрозділів у каральних акціях проти повсталих українських селян, усіяко підкреслював своє особливе ставлення до подій в Україні. Щодо «справи Вишиваного» Павло Петрович твердив: «...усі ці справи підтримувалися і субсидювалися австрійським двором та іншими колами. Я рішуче вимагав у Гренера і Мумма прийти мені на допомогу. Через деякий час ерцгерцога забрали».

* * *

Найбільш організованим, численним і небезпечним для режиму стало Таращансько-Звенигородське селянське повстання, що розпочалося 6 червня виступом 7 сіл Звени-

городського повіту проти двох каральних загонів німців. Основну бойову силу повстанців становили колишні вільні козаки, що змогли зберегти свою організаційну структуру та зброю. Головними причинами селянської війни стало поновлення поміщицького землеволодіння і терор каральних та реквізичійних загонів, які грабували, вбивали, сікли різкими непокірливих селян. Цікаво, що ще 2 червня гетьман розробив план відродження українського козацтва й підтвердив повну ліквідацію об'єднань вільних козаків. Повсталими керували отамани Павловський, Туз, Квітковський, Гризло, Тютюнник, брати Смоктті та брати Шевченки, що стояли біля витоків Вільного козацтва. Німців було розбито у Шполі та Звенигородці, після чого весь Звенигородський повіт перейшов до рук повсталих. 12 червня повстанці атакували Таращу та на кілька днів захопили містечко. У другій половині червня повстанці вже мали 25 тис. бійців. Але на початку липня до сіл Київщини були спрямовані значні сили німецьких карателів та гетьманської варти. Після жорстокого бою поблизу села Стеблева частина повстанців прорвалася через ворожі позиції до Дніпра і далі — на Полтавщину. Одного з лідерів повстання Левка Шевченка заарештували і відправили до Києва, але тримали його не у в'язниці, а при німецькій комендатурі. Шевченку дозволяли виходити до міста під охороною німецького старшини. Через два місяці після арешту під час такої прогулянки по місту йому вдалося втекти від охорони.

У липні 1918-го селянське повстання почалося на Чернігівщині та Полтавщині — під керівництвом більшовиків та боротьбистів, а у серпні — на Катеринославщині — під керівництвом анархістських отаманів Махна. Під час локальних повстань за шість перших місяців перебування іноземних армій в Україні було вбито близько 22 тис. австро-угорських та

німецьких солдатів і офіцерів, 30 тис. гетьманських вартових. Фельдмаршал Ейхгорн зазначав, що більше двох мільйонів селян в Україні виступило проти австро-німецького терору.

Повстання селян і залізничний страйк практично зірвали збір і вивезення з України до Німеччини продовольства. До листопада з України до Німеччини та Австро-Угорщини було вивезено тільки 113 тис. тонн борошна, близько 31 тис. вагонів продуктів. Інтервенти, що розраховували на більше, так і не змогли подолати продовольчу кризу в своїх країнах за рахунок України.

16 червня 1918 р. у Києві зібрався Всеукраїнський земський з'їзд. Виправдовуючи повсталих, з'їзд вказав на політику «безоглядної реакції та реставрації старого ладу», що її проводив гетьман Скоропадський. У меморандумі з'їзду містився протест проти розправи німецьких карателів над селянами, проти «нелюдського насильства», якого постійно зазнавали мешканці сіл. Земські діячі вимагали негайного скликання Українських Установчих зборів, які мали б вирішити аграрне питання та питання про перебування інтервентів в Україні.

Петлюра готував повстання проти гетьмана, використовуючи широкі земські зв'язки, зокрема у середовищі офіцера гетьманських частин. Петлюра зв'язався з глибоко законспірованою організацією «Український офіцерський союз — Батьківщина», що склався з українських офіцерів, які раніше служили у військах Центральної Ради, а потім автоматично перейшли до армії гетьмана.

Німецьке командування та структури безпеки гетьманату подавали гетьману секретні матеріали про зв'язки повстанців по селах з «київським підпіллям». Гетьману доводило вже відомі йому дані про те, що у Києві діють численні

агенти Антанти, метою яких є повалення режиму та залучення України до війни проти Німеччини. Німці вказували, що з агентами Антанти мав прямі контакти Петлюра, і на цій підставі вимагали його негайного арешту. Більше того, до цього «шпигунського детективу», на думку контррозвідки, були залучені численні лідери соціалістичних партій та деякі особи з урядовців, офіцерів і генералів армії гетьмана. Німецьке командування все активніше вимагало від гетьмана проведення широких арештів. Д. Дорошенко писав: «...суспільна думка була твердо переконана, що акти саботажу — справа рук Антанти і їхніх прихильників».

Гетьман ухвалив рішення щодо арешту колишніх лідерів Центральної Ради. Під домашнім арештом опинився Грушевський, Винниченко був «запобігливо» заарештований на один день. Почались арешти керівників Вільного козацтва та лівих есерів, а у липні пройшли арешти партійних лідерів соціалістів-самостійників. 19 липня 1918-го гетьман підтримав наказ командувача австро-угорської армії від 22 липня про покарання військово-польовим судом за участь у страйках. У червні був заарештований колишній військовий міністр Порш, а через місяць Петлюра. Д. Донцов запише у своєму щоденнику: «Учора заарештували Петлюру й деяких російських монархістів. Чи не рука це Ігоря? [І. Кістяковського — міністра внутрішніх справ. — В. С.]. Учора вночі незвичайна стрілянина на окраїнах міста». Гетьман згадував: «...стало ясно, що по всій Україні йде робота лівих українських партій для підготовки повстання у випадку, якщо обставини будуть сприятливі. Кістяковський заарештував багатьох українців лівих партій... Було з'ясовано, що Петлюра відіграє значну роль, його заарештували. Але річ у тому, що арешт Петлюри значно не змінив становища...»

З ослабленням німецького впливу, після невдач німців на Західному фронті у серпні 1918-го послабилися і внутрішньополітичні позиції гетьмана. Український національний союз ставав усе радикальнішим. До нього приєдналися українські соціал-демократи та українські есери «Центру», «Селянська спілка» та петлюрівський Земський союз. У вересні 1918 р. головою Українського національного союзу став есдек В. Винниченко. Висловлюючи ідею «широкого єдиного національного демократичного фронту», він почав шукати контактів із повстанськими отаманами, сподіваючись перетворити Національний союз у повстанський центр. Разом з тим Союз прагнув зовнішньополітичної підтримки проти гетьмана від соціал-демократів з парламенту Німеччини.

Російська партія лівих есерів, що була незадоволена результатами Брестського миру, підготувала ряд терористичних актів, обравши головними своїми мішенями німецького імператора Вільгельма II, начальника штабу німецької армії Гінденбурга, посла Німеччини в РРФСР фон Мірбаха, фельдмаршала фон Ейхгорна, гетьмана Скоропадського. 6 червня 1918 р. сталися вибухи військових складів на Лисій горі у київському районі «Звіринець», під час яких загинуло понад 200 людей, більше 8 тис. людей залишилося без даху над головою. Офіційною версією причин вибухів була диверсія агентів Антанти, що намагалися перешкодити німцям скористатися величезним військовим майном для потреб війни на Західному фронті. Цілком можливо, що організаторами вибухів були більшовики (або інші радикальні підпільні угруповання). Через тиждень після вибухів сталася величезна пожежа на Подолі (район Києва), під час якої 6 тис. киян залишилися без житла. А ще через два тижні пролунав грандіозний вибух військових складів у Одесі, що супрово-

джувався численними жертвами, 4 тис. людей тоді втратили дах над головою.

Для виконання терористичних актів з Радянської Росії до Києва прибули терористи: Г. Смолянський, Б. Донської, І. Каховська. О 13.50 30 липня Борис Донської кинув бомбу в генерала Ейхгорна. За добу Ейхгорн помер. Скоропадський намагався перетворити похорон Ейхгорна в національну жалобу. Жалобна процесія при світлі смолоскипів проїхала по центральних вулицях Києва до Київського вокзалу. Скоропадський звернувся з відозвою до українського народу, заявивши, що Ейхгорн «загинув від злочинної руки заклятих ворогів України», а його смерть — «велика і гірка втрата для України», адже Ейхгорн був «щирим і переконаним нашим прихильником і всього українського народу, і метою його було створення самостійної Української Держави». Бойова група готувала замах на Скоропадського, але не встигла виставити знаряддя вбивства до свого арешту.

* * *

У Києві діяли кілька російських монархічних союзів, що агітували за поновлення монархії в Росії та в Україні, за відновлення імперської структури з допомогою Антанти. Лідери правих політичних сил в Україні нападали на гетьмана за його небажання сповідувати «білу ідею». Більшість прихильників «єдиної Росії» бажали ліквідації Української Держави та скасування влади гетьмана. Кадетське угруповання у Києві «Рада державного об'єднання» прагнуло до встановлення свого впливу на гетьмана. Члени цього угруповання були згодні вибачити гетьману його «українські грішки», якщо він почне робити кроки у бік об'єднання Росії. «Союз землевласників» оголосив меморандум, у якому вказував на

своє невдоволення внутрішньою політикою гетьмана, вимагаючи припинити діяльність соціалістів в Україні, ввести в деяких районах особливий стан, дати адміністрації право заарештовувати підозрілих у саботажі та карати їх. «Київський національний центр» розглядав гетьмана як зрадника Росії, «Центр» не бажав ніяких переговорів з гетьманом, сподіваючись на встановлення в Україні нової «правої» російської диктатури. Біле підпілля готувало переворот в Україні. У містах було створено офіцерські дружини загальною чисельністю до 10 тис. офіцерів, що чекали наказу про виступ. Але у «білих» не було єдиного та авторитетного лідера з місцевих. Підривну роботу проти гетьманського режиму проводила і ліберальна уфимська Директорія, сподіваючись передати владу в Україні «Союзу відродження Росії», що готував збройне скинення гетьмана, створивши для цього таємну офіцерську дружину та знайшовши спільну мову з есерівськими терористичними групами. Змовники були пов'язані з агентами Антанти. Білогвардійці прагнули перетворити гетьманську Україну у джерело мобілізаційних офіцерських резервів, у той же час відмовляючи Україні не тільки у самостійності, але й в автономії.

Гетьман як маятник гойднувся «вправо» і дозволив проведення монархічного з'їзду в Києві. Делегати з'їзду закликали до відновлення російської монархії та провели богослужіння за загиблими Романовими у Софійському соборі, організували демонстрацію, що пройшла центром Києва, співаючи «Боже, царя храни». Під час демонстрації лунали гасла як проти незалежності України, так і проти самого гетьмана. Гетьман наказав розслідувати справу «монархічних виступів» і притягти до відповідальності офіцерів, які виступали на маніфестації. Але нікого не було покарано.

А 24 липня 1918 р. в церкві палацу гетьмана було проведено панахиду по Миколі II для вузького кола гетьманського оточення.

Згідно з підписаним у Бресті між Радянською Росією та країнами німецького блоку миром РРФСР зобов'язувалася негайно укласти мир з Україною, яка була визнана Німеччиною, і визнати договір України з німецьким блоком про покликання в Україну німецьких військ та визнання України в її етнографічних кордонах. До України долучалися Холмщина та Підляшшя (сучасна Польща і Білорусь), Полісся з Гомельським, Пінським, Речицьким, Мозирським повітами (сучасна Білорусь), Східна Слобожанщина з Рильським, Суджанським, Грайворонським, Белгородським, Корочанським, Новооскільським, Валуйським повітами (сучасна Росія), Таганрозька округа (сучасна Росія).

На початку травня німецьке командування настійно вимагало від уряду більшовиків термінового проведення переговорів про встановлення миру та кордонів між Радянською Росією і Україною. Радянська делегація прибула до Києва ще 20 травня, її очолив Християн Раковський, заступником був Д. Мануїльський. Головою української делегації був професор С. Шелухін. З 22 травня переговори провадилися українською та російською мовами з допомогою перекладачів. На переговорах обговорювалися питання припинення воєнних дій, справи фінансів, транспорту, поштових зносин, обміну полоненими та громадянами, економічних та культурних стосунків. Найгострішим було питання кордонів і встановлення демаркаційної лінії між Росією та Україною. Українці подали проект, за яким німецькі війська мусять ще просунутися на 20—100 км у глиб Росії. Але німецький посол Мумм заявив, що «німецькі війська більше не просунуться

ні на крок». Українські делегати заявляли, що Росія втратила всі свої права на Крим і це питання не обговорюється, що Севастополь може стати «нейтральним портом» — спільною базою для флотів України та РРФСР. Цікаво, що Шелухін таємно запропонував росіянам виробити спільні заходи для того, щоб Чорноморський флот не потрапив до рук Німеччини. За спиною Німеччини Шелухін провадив «антантівський курс», за яким Україна гальмувала передачу Німеччині військової техніки, що залишилася в Україні з імперських часів. 12 червня було підписано договір про перемир'я між РРФСР та Україною. Договір затвердив не тільки тимчасові кордони, але й взаємне призначення консулів, відновлення товарообміну, пасажирських перевезень, поштового і телеграфного зв'язку, передачу Україні частини рухомого складу. У Петрограді та Москві було відкрито українські консульства, а в Києві, Одесі та Харкові — радянські. Раковський не погоджувався на кордони, які пропонували українські делегати, і вимагав провести плебісцит (опитування) мешканців спірних волостей з приводу, в якій державі вони бажають жити? Але українські переговірники були проти цього, і рішення щодо кордонів не просувалося з мертвої точки. Коли стало зрозуміло, що Німеччину буде дуже скоро розбито країнами Антанти, Раковський знайшов привід для того, щоб зірвати переговори.

За угодою 12 червня мешканці України могли повернутися на Батьківщину з країни радянської диктатури, а мешканці РРФСР, що розчарувалися в «українському хуторі», могли повернутися до червоної Росії. У липні-серпні 1918-го десятки потягів перевозили «реемігрантів», але коли до України тікали тисячами, потяги, що йшли до Росії, були практично порожні. Так до України добралася родина Скоропадського,

тисячі промисловців, банкірів, поміщиків, учених, фахівців з різних питань та велика кількість «підривного елементу». Значна кількість «колишніх людей» змогла вислизнути з комуністичного “раю” в Україну завдяки гетьманському урядові, переговорникам, українським консулам, данським та німецьким посланникам у Петрограді та Москві. З Росії можна було офіційно виїхати за документами, що підтверджували українське походження або українське підданство прохача. Багато прохань про дозвіл виїзду з РРФСР гетьману доводилося писати особисто.

Скоропадський, ставши гетьманом, почав наполегливо просити від німецького посла допомогти у перевезенні своєї родини з Радянської Росії в Україну. На початку липня особливий спецпотяг з України перевіз родину Скоропадського з Петрограда до Києва, де на вокзалі її врочисто зустрів гетьман і почесна варта. «Моя родина оселилася в моєму будинку, — писав Павло Петрович. — Цей будинок являв самі незручності для життя навіть для скромних бажань; ні родині, ні прислузі не можна було як-небудь хоч трохи влаштуватися...». Весь липень 1918-го для гетьмана був пов’язаний із святковими обідами та прийомами, на яких він представляв нову господиню України. Державні справи було відсунуто на другий план. Разом з родиною гетьман відпочивав на Дніпрі. Але 14 серпня від запалення сліпої кишки помер син гетьмана Павло.

З початку липня в Україні почався загальний залізничний страйк, що охопив близько 150 тис. залізничників і супроводжувався диверсіями на залізницях. Залізничники під орудою меншовиків, більшовиків та представників так званого «Вікжеля» (Всеросійського виконавчого комітету залізничної профспілки) вимагали визнання загальноукраїнської проф-

спілки залізничників та підвищення платні всім робітникам залізниць. Страйкарі намагалися припинити підвезення продовольства до великих міст України та до Німеччини й Австро-Угорщини. Вони мали на меті викликати внутрішні та зовнішньополітичні ускладнення. Страйк тривав 25 діб і призвів до арештів 4 тисяч робітників залізниць. Міністр транспорту Бутенко грав «свою гру», в якій були постійні змови й усілякі махінації, що давали чималі гроші. Часто-густо потяги з 45—50 вагонів доходили до місця призначення в складі 2—3 вагонів, а інші зникали на залізницях. Німці звинувачували Бутенка у свідомій диверсії або у крадіжках. Маючи інформацію про зловживання міністра і безлад у перевезеннях, гетьман зберігає Бутенка на посту міністра до середини листопада 1918-го. Що це? Безсилля влади чи навмисна диверсія з метою зрвати постачання продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини? Коли б було доведено, що гетьман був агентом Антанти, то до таких агентів слід було б зарахувати і Бутенка з його компанією.

8 липня в офіційному листі до голови Ради міністрів Української Держави гетьман закидав Лизогубу: невідповідний підбір урядовців, саботаж розпоряджень щодо прискорення підготовки аграрної реформи, занепад продовольчої справи, неефективну боротьбу проти спекуляції, недоліки у пропаганді... Але Лизогуб не був відсторонений. У міністра землеробства Колокольцева почалися непорозуміння зі своїми підлеглими, розпорядження міністра не виконувалися чиновниками. У самому міністерстві таємно друкувалися прокламації із закликом не виконувати розпорядження міністра. Криза в уряді призвела до того, що гетьман призначив ще «правіших» міністрів. Чубинського змінив політик «правих переконань» Олексій Романов. Лизогуб здав міністерство внутрішніх справ державному секретареві Кістяковському,

портфель міністра продовольчих справ одержав С. Гербель. Гетьман писав, що «Кістяковський заарештував багатьох українців, але він заарештував також і росіян, що належали до більшовиків, і лівих соціал-революціонерів, що займаються в нас пропагандою. Українці підняли страшний лемент, доводячи всім, що це гоніння на українців. Міністри-українці у Раді взяли сторону, звичайно, арештованих, почалися тертя».

В той же час гетьман робив крок і в бік українців. Він мав намір відзначити річницю союзу Мазепи зі шведським королем і без успіху домагався від Патріарха вся Русі Тихона зняття анафема з Мазепи. Гетьман доручив Д. Дорошенку порозумітися з українськими соціалістами й навіть пропонував їм посаду прем'єра. Але співпраці не вийшло... «Тоді було два плинні, — писав гетьман про політичну ситуацію, — один український а out range («крайнього напрямку»), другий — рішуче ніякого українства...» Павло Петрович намагався звести ці напрямки, вважаючи, що «...в українських колах мене добре знають... я відомий у великоросійських колах, і мені легше буде примирити, ніж комусь іншому, ці два полюси».

Гетьманським законом був утворений Державний сенат як вища установа у справах судочинства та законотворчості. Було затверджено закони про вибори народних представників до Державного сейму, закони про міські і земські вибори. Було впроваджено нову податкову систему, засновано Державний та Земельний банки. Українські гроші мали твердий курс. Радою міністрів було прийнято закон про право продажу та купівлі землі. Відновлювалися права спадкоємства земельних маєтностей за заповітом; купчі, дарчі записи, складені до 31 грудня 1917 р., затверджувалися законом. Цей закон не залишав селянам надій на поліпшення долі.

2 липня 1918 р. гетьман підписав закон про громадянство Української Держави. Згідно із законом громадянину Української Держави заборонялось одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави. Всі, хто народився в Україні, мали право бути українськими громадянами. Громадянам надавалося право участі у виборах (хоча і не було сказано, у яких), право державної та громадянської служби, громадянин мав обов'язок «...дбати всіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя». Відмовити у видачі громадянства чиновники могли на підставах інформації про ганебні вчинки прохачів або про можливу від них шкоду для Української Держави.

* * *

У липні 1918-го німецькі керівники стали все активніше дорікати Скоропадському тим, що його оточили антантівські шпигуни, що він не виконує своїх зобов'язань із постачання продуктів країнам німецького блоку. В цей час німці почали замислюватися над доцільністю заміни гетьмана. У травні-червні гетьман і його урядовці посилалися на те, що управлінський апарат і залізниці ще не приведено до ладу для безупинного відправлення продовольства на Захід. Гетьман усе списував на Звенигородсько-Таращанське повстання, а потім — на залізничний страйк та його наслідки. Німці розуміли, що поставки вже зірвано, що зміна уряду Центральної Ради на Скоропадського «для успіху кампанії поставок» схожа на обмін «шила на мило». Неабиякі підозри лягли на гетьмана у зв'язку з повстанням селян. Німці не могли зрозуміти, звідки у мирних українських селян могло з'явитися 20 тис. гвинтівок, кулемети, гармати... і чому організаторами

повстання стали колишні соратники гетьмана — отамани козацтва, деякі державні чиновники.

Цікаво, що гетьманський уряд напередодні повстання призначив майбутнього організатора повстання Ю. Тютюнника уповноваженим 7-ю дільницею демобілізації Південно-Західного фронту — району, де готувалося повстання. Із закликами до повстання відкрито і безкарно виступила повітова влада Київщини. Владні газети закликали селян до непокори гетьману, антигетьманські гасла проголошував повітовий військовий начальник М. Павловський. Павловський та Тютюнник передали повстанцям 10 тис. рушниць, 43 кулемети, 2 гармати, один панцерник, багато військової амуніції з гетьманських складів. Уже коли Тютюнник прийняв рішення очолити повстанський рух проти гетьмана, він чомусь з'явився у Києві, де терміново зустрівся з гетьманом. Ким же був Тютюнник, щоб дістати ексклюзивну і термінову аудієнцію у гетьмана? Дрібним чиновником та прапорщиком-соціалістом! Чиновник гетьмана Тютюнник відкриває військові склади (охоронялися вартою у сотню вояків), з яких чотири ночі місцеві селяни вивозять зброю. Незважаючи на такі «подвиги», Тютюнник так і не був арештований гетьманською вартою.

18 грудня у київських газетах (Київ уже 4 дні перебував під владою Директорії) була вміщена стаття «Під суд!», у якій вказувалося, що колишнього гетьмана Скоропадського слід судити «...за організацію влітку цього року провокаційного повстання «отамана» Павловського у Звенигородському повіті проти себе самого й панів для того, щоб ліквідацією повстання скріпити гетьманську владу». Це був неконтрольований витік таємної інформації, бо це повстання було організовано «на прохання» Антанти, про що ні Скоропадський,

ні Петлюра не бажали згадувати. Більше лідери Директорії ніколи не звинувачували гетьмана в організації провокаційного повстання, а один із його організаторів Ю. Тютюнник став фаворитом С. Петлюри, зробивши за 1919 р. блискучу кар'єру від отамана невеликого загону до генерал-хорунжого армії УНР, помічника командувача армії УНР. Хоч як це парадоксально, але можна припустити, що гетьман організував повстання проти самого себе. Під час зустрічі з Тютюнником Скоропадський міг дати йому вказівки відносно підготовки повстання та всі необхідні документи для заволодіння зброєю. Питання: для чого? Цілей у гетьмана могло бути кілька: з допомогою повстання перекрити відправлення ешелонів із продовольством у Німеччину, затримати німецькі частини в Україні для того, щоб вони не були відправлені на Західний фронт...

На початку серпня гетьман підписує закон про відновлення українського козацтва. У законі вказано, що на чолі нового козацтва стає гетьман, під його головуванням працює Генеральна козацька рада. Козацькі громади формуються як військові організації: кожна козацька громада складає полк, полки об'єднуються в кіш, на чолі якого стоїть кошовий отаман, призначений гетьманом. Нащадки колишніх українських козаків дістали право записуватись у козацькі громади за своїм козацьким станом. Цей закон мав за мету не тільки відродити козацький стан, а й створити українські військові сили, дозволу на які не давали німці. Закон був прийнятий вже через місяць після ліквідації Звенигородсько-Таращанського повстання.

Із липня 1918-го Скоропадський активно шукав контактів з Антантою та все менше йшов на поступки командуванню окупантів. Гетьманський уряд почав зв'язуватись із

нейтральними державами: Швейцарією, Іспанією, Данією, Швецією, Голландією, Норвегією... Гетьман намагався налагодити відносини з Францією та Англією, але Німеччина та Австро-Угорщина, довідавшись про маневри гетьмана, рішуче запротестували проти цього, і Скоропадський відступив. У липні, за даними австрійського командування, німці знову розглядали план усунення від влади Скоропадського та встановлення військового режиму. Можливо, до німців уже доходила якась непевна інформація про «таємниці» Павла Петровича. Гетьман згадував, що не лише він шукав політичних контактів: «Безліч всіляких агентів не тільки центральних держав, але й головним чином нейтральних, щодня прибували до Києва з усілякими пропозиціями». Агенти нейтральних держав були скоріше антантівськими агентами, ніж «незалежними радниками». Залишаючись таємним захисником інтересів Франції, Моркотун часто виїжджав до нейтрального Стокгольма, де контактував з масонами країн Антанти. Зв'язки і вплив Моркотуна були спрямовані на формування «таємного антантівського лобі» при гетьмані. Парадоксально, але частина масонів України, орієнтованих на Францію, підтримали Скоропадського і збирали матеріальну допомогу на гетьманський переворот. Є. Трубецької стверджував, що гетьманський міністр Гербель підтримував організацію добровольчих військових підрозділів в Україні, займався саботажем стосовно поставок до Німеччини та Австро-Угорщини, приховуванням запасів хліба, сукна та зброї.

Гетьман намагався знайти спільну мову з генералами Алексеевим і Денікіним, домовитися про спільні дії з Колчаком. Ці кроки назустріч Скоропадський робить, незважаючи на те, що Алексеев, Денікін та Колчак підтримувалися Антантою і вороже ставилися до Німеччини. У липні 1918 р. посол

України в Німеччині барон Штейнгель доповідав гетьману та міністру закордонних справ: німці вважають, що у Києві відбувається «подвійна політична гра», і вимагають, аби політика гетьмана відповідала всім таємним домовленостям між Скоропадським, Ейхгорном і Муммом.

Павло Петрович згодом лукаво зазначить: «...я часто дивувався, як пильно вони [німці. — В. С.] спостерігали за мною. Буквально кожний мій крок був їм відомий. Взагалі, крім німців, мій будинок був вузлом будь-яких темних організацій...» Можливо, Скоропадський був таємним, неймовірно засекреченим агентом Антанти. Французькі емісари (генерал Табуї), спілкуючись із гетьманом ще у січні-лютому 1918-го, переконували його змінити уряд Центральної Ради як «про-німецький», що закликав до України німецьке військо. Хіба промовляє на користь «німецької» орієнтації гетьмана той факт, що він скинув Центральну Раду? Але саме Центральна Рада привела німецьку та австрійську армії в Україну. У тій ситуації, коли австро-німецька армія стояла в Україні, гетьман не міг відкрито виступити проти окупантів. Він був би негайно розчавлений при першому ж натяку на опозиційність Німеччині... А от таємно шкодити німцям «зсередини» й інформувати Францію про становище німців він міг би з великим успіхом.

Перший аргумент на користь такої версії — його масонство. Ложі, до яких належав Скоропадський, орієнтувалися на Францію, Італію та Англію і не були пов'язані з німецьким масонством. Моркотун як головний провідник французького впливу невідступно перебував при гетьманові, повідомляючи до Франції про всі зміни німецької політики в Україні. Літо 1918 р. — час, коли Німеччина кидала свої останні сили на Західний фронт, сподіваючись узяти Париж. У цей момент

найкращим маневром на користь Франції було б відволікання частини австро-німецьких військ від французького театру воєнних дій. Повстання селян в Україні і затягування перебування в Україні 200 тис. австро-німецьких бійців було кращою допомогою Франції. У цей час гетьман протестував проти наміру німців реквізувати 3/5 військового майна російської армії як військову здобич і намагався зірвати цей план. Керівництво Австро-Угорщини обурювалося поведінкою гетьмана, твердячи, що, надаючи 120 млн крон на утримання своєї армії в Україні зі свого бюджету, воно не може отримати необхідних державі обіцяних українським урядом харчів. Можливо, гетьман (або його «довірені люди» — Моркотун і К^о) таємно сприяв (з допомогою Бутенка) затягуванню поставок української пшениці, м'яса, сала, вугілля, заліза до Німеччини, можливо, гетьман сам інсценізував локальні повстання проти свого режиму, відтягуючи австро-німецькі гарнізони в Україну. Цікаво, що перші повстання стались у районах учорашніх вільних козаків, які півроку тому обирали Скоропадського своїм гетьманом, а проти них, на прохання гетьмана, направлялися не гетьманські, а німецькі війська.

А. Ніковський згадував, що згоду бути послом України в Німеччині Штейнгель дав «під впливом місцевих масонських груп». На користь «французького сліду» свідчить і швидка переорієнтація гетьмана на Антанту у жовтні 1918-го, а найголовніше — бажання Франції допомогти військами гетьману-«германофілу» і вчорашньому союзнику своїх ворогів. Історія дипломатичних інтриг показує, що до «германофілів» навіть у минулому в країнах Антанти, а особливо у Франції, зберігалось стійке негативне ставлення. Лідерів країн, що показали себе союзниками Німеччини, політики Антанти намагалися швидше замінити на «франкофілів».

Після загибелі Ейхгорна на його місце німці призначили генерала графа Кірбаха, що навіть не приїхав до Києва, а зробив своєю резиденцією Вільнюс. Гетьман вказує, що Кірбах «...звик розпоряджатися, не рахуючись ні з яким місцевим урядом, я помітив, що в деяких питаннях німці начебто хотіли накласти свої руки на ті області, в які вони раніше не вторгалися, наприклад, я раптом одержав листа, і подібну ж заяву одержали всі міністри, що генерал Гренер, за наказом графа Кірбаха, пропонує всі проекти законів, які мають важливе значення, попередньо надсилати йому на схвалення. Це була річ неприпустима, я рішуче протестував».

Гетьман вирішив їхати до Берліна, щоб німці припинили так вільно діяти в Україні. У той же час вже з липня 1918-го відчувався перелом у воєнному везінні німців. Гетьман пише, що у серпні мрії Німеччини «...про економічне захоплення України відійшли на задній план». Українські урядовці порушували питання про приєднання до України Криму, передачу Україні Чорноморського флоту, обговорювали проблеми кордонів, питання, пов'язані з Холмщиною та збройними силами України. Скоропадський згадує про те, що скандальною виявилася берлінська заява Лизогуба про готовність гетьманського уряду піти на федеративні відносини з «білою» Росією на засадах договору 1654 р. Українські соціалісти, почувши про «російську федерацію», оголосили протест і почали вимагати відставки Лизогуба.

У добу відносної стабілізації режиму гетьман почав активно підтримувати розвиток науки, освіти і мистецтва в Україні і досягнув у цьому великих успіхів. Розвивати українську культуру гетьмана вмовляли М. Василенко та П. Дорошенко. Вони доклали великих зусиль для створення у Києві Держав-

ного українського драматичного та Державного оперного театрів, Державного оркестру, Українського національного музею, Державного українського архіву, Академії мистецтва та Академії наук, допомогли театру Садовського та Молодому українському театру Курбаса. В червні 1918-го гетьман підписав закони про відкриття двох українських університетів: у Києві та у Кам'янці-Подільському. До процесу формування освіти залучилося земство, заснувавши у Полтаві історично-філологічний факультет університету. Гетьманським урядовцям доводилося вести справжню війну за українську середню школу з російським вчительським персоналом із приводу українізації гімназій в Україні. Гальмувала справу відсутність педагогічного персоналу та необхідних підручників. У гімназійну справу втрутився митрополит Антоній, що закликав віруючих до бойкоту українських гімназій та висловлювався про українізацію освіти як про справу «богопротивну».

Невирішеною проблемою для гетьманського режиму стало питання Східної Галичини, Холмщини та Підляшшя. Ще у лютому 1918 р. Центральна Рада підписала з Австро-Угорщиною таємний договір про поділ Західної та Східної Галичини у складі Австро-Угорської імперії та про надання особливого статусу Коронного краю Східній Галичині. Це був перший крок до автономії української Східної Галичини, до звільнення від польського впливу. Але згодом Австро-Угорщина, побоюючись польського опору, вирішила відійти від договору з Україною. 4 липня посол граф Форґач заявив гетьману про анулювання таємного договору про поділ Галичини. Гетьман був розсерджений цією заявою і висловив свій протест Форґачу, але той відповів, що нота протесту з цього питання буде розглядатись як втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини. Форґач твердив, що «часи дискусій щодо

Галичини пройшли» і що у разі появи такої ноти зносини Австро-Угорщини з Україною будуть істотно погіршені, а посол буде домагатися відставки міністра закордонних справ України. Зважаючи на погрози, гетьман відмовився від різкої ноти протесту. Австрійський посол тиснув на гетьмана з приводу поступки Холмщини Австро-Угорщині, але гетьман у питанні про Холмщину та Підляшшя виступав проти політики Австро-Угорщини, закидавши Відень нотами протесту та намагаючись знайти підтримку в Німеччині.

* * *

Гетьман усе життя присвятив військовій службі, як більшість чоловіків його родини і суспільного стану. Розвиток армії, армійські паради, уніформа, армійська дисципліна стали одним із головних напрямків діяльності Скоропадського. Але створювати нову українську армію гетьману не дозволяли його протектори Німеччина та Австро-Угорщина. Виходячи з таємного договору між гетьманом і німецьким військовим командуванням від 24 квітня 1918 р., українська армія могла існувати лише з дозволу Німеччини. Її кількісний склад, озброєння, спосіб керування, тактичні і стратегічні плани мали бути затверджені німецьким командуванням. Тривалий час німецько-австрійське військове командування забороняло гетьману мати військо більш ніж у 22 тис.: «...німці спочатку не хотіли допускати української армії, побоюючись, щоб я, сформувавши з їхньою допомогою армію, не пішов проти них». У травні гетьман мав лише одну Запорізьку дивізію, Запорізький та Чорноморський коші. У червні німці дали дозвіл на формування Сердюцької дивізії з 4 піхотних полків і одного кавалерійського полку (5 тис. багнетів і шабель), а в серпні австрійці передали гетьману дивізію сірожупанників,

сформовану з полонених українців, які тривалий час перебували у таборах військовополонених у Австро-Угорщині (3 тис. бійців). Відень погодився і на відновлення формації Січових стрільців. Скоропадський бажав створити невелику професійну армію з офіцерів російського та українського походження. Гетьман зіткнувся з проблемою працевлаштування колишніх офіцерів російської армії, яких тільки у Києві «отаборилося» до 20 тисяч. В українській армії заборонялося створення солдатських комітетів, мітинги, будь-яка партійна діяльність, вояки присягали «перед всемогутнім Богом» на вірність Україні та гетьману.

У вересні німці запевняли гетьмана, що змінили своє ставлення до створення армії й готові дозволити гетьману формування 8 корпусів. У листопаді 1918 р. мала пройти мобілізація, що залучила б до армії ще 85 тис. вояків.

Мрією гетьмана було створення українського флоту на базі кораблів колишнього Чорноморського військового флоту. Скоропадський наполягав на передачі Чорноморського флоту або його частини Українській Державі. Але німецька армія, захопивши весь флот та морські порти, і не думала повертати кораблі: «Німці ж вели відносно флоту політику захоплення й, скажу, захоплення самого рішучого. З кораблів усе вивозилося, деякі судна відводилися... Я рішуче протестував, і верфі ці нам повернули». У вересні 1918-го німці погодилися передати залишки Чорноморського флоту Україні, але за умови, щоб цей флот під українським прапором пробився до Середземного моря для боротьби проти флотів країн Антанти. Тоді гетьман відмовився від втягування Української Держави у світову війну. На початку жовтня 1918-го флот України мав тільки дві канонерки, а вже через місяць німці почали віддавати Україні підводний та надвод-

ний флоту. Але вже було запізно... Чорноморський флот мав перейти до рук переможців у світовій війні.

У серпні 1918 р. війська Антанти перехопили військову стратегічну ініціативу на Західному фронті. Вперше німецькі командувачі стали сумніватись у перемозі рейху, а імператор Німеччини і Коронна рада вирішили почати пошук шляхів для мирних переговорів з Антантою та перейти до загальної оборони на всіх фронтах. В цей час кайзер Вільгельм II запросив гетьмана відвідати Німеччину. 2 вересня, від'їжджаючи до Німеччини, Скоропадський визнав Лизогуба своїм «тимчасовим спадкоємцем». Павло Петрович зробив візит у міністерство закордонних справ Німеччини, був прийнятий канцлером Німеччини. 5 вересня Скоропадський прибув до палацу імператора. Але розмова з імператором «не стосувалась справжньої політики». Цікаво, що Скоропадський був попереджений, що з імператором взагалі не варто розмовляти про справи, що «...це ніякого значення не буде мати». Після зустрічі з імператором Скоропадський поїхав до Спа, де розташована була штаб-квартира німецької армії й де на нього чекали командувач фельдмаршал Гінденбург і генерал Людендорф. Німецькі генерали обіцяли своє сприяння у справі розбудови української армії. Гетьман був уже впевнений, що Німеччина не має надій на перемогу, і «...не міг боятись, що від мене зажадають яких-небудь рішень, не вигідних для України». Але 10 вересня він підписав новий економічний договір між Україною та Німеччиною і Австро-Угорщиною; цей договір був набагато гірший для України, ніж попередній договір від 23 квітня 1918 року. За договором скасовувались обмеження і заборони щодо вивезення з України до Німеччини і Австро-Угорщини вовни, бавовни, льону, шкір, домашньої птиці, сала, масла, сиру, цукру, меду.

Проголосивши принцип приватної власності на землю й відновивши колишні земельні відносини та земельні права, гетьман вирішив розпочати аграрні реформи. В їх основу була покладена ідея ліквідації великого землеволодіння та створення міцного заможного селянства як головної соціальної бази держави. Німеччина та Австро-Угорщина вимагали від Скоропадського запровадження хлібної монополії, він довго зволікав і тільки у липні 1918-го згодився на це.

Гетьман розраховував на те, що український Земельний банк почне примусово відкуповувати у великих землевласників маєтності, котрі перевищують 25 десятин. Ці землі збиралися передавати у власність селянам-хліборобам із довгостроковою пільговою виплатою за них безпосередньо Земельному банку. Але планувалися винятки — для зразкових господарств, «що мали сільськогосподарську культурну цінність», максимум утримуваної землі міг бути підвищений із 25 до 200 десятин. Відкupu також не підлягали землі цукрових плантацій, ліси, землі, що були необхідні для кінних заводів. Планувалася передача землі не безземельним, а малоземельним селянам, виділення селян на «відруби», знищення черезсмузжя. За проектом реформи безкоштовна передача землі селянам не передбачалася.

Згодом гетьман створив Державну комісію з представників різних партій і установ, що мала працювати під його особистим головуванням. Вважалося, що малоземельний селянин брав землю у великого землевласника «з половини»: за користування землею він віддавав її власникові половину врожаю. Відповідно до законопроекту, селянин, що одержав відчужену від великого землевласника землю, робився «половинщиком» держави, який протягом кількох років

(не більше 15) здавав половину врожаю. Після закінчення цього строку земля робилася його повною власністю. А землевласник відразу ж при відчуженні одержував повну ринкову вартість, але не готівкою, а «земельними облигаціями», що давали певний прибуток, забезпеченими державою і поступово виплачуваними з доходів від продажу тої половини врожаю, що здавав державі селянин, який отримав землю. Вважалося, що сплата селянами грошей за землю полегшить урядовий бюджет, даючи можливість утримувати армію, флот, чиновництво. Соціалісти повели проти аграрної реформи шалену агітацію серед селян, доводячи, що такий закон закріпачує селян і замість нього треба дати їм землю безкоштовно. 12 листопада Вища аграрна нарада почала обговорення «Проекту аграрної реформи», але вже через три дні почалось антигетьманське повстання, і про реформу просто забули.

У вересні 1918-го становище Німеччини погіршувалося: занепадала дисципліна в армії, гостро відчувався брак харчів та патронів, не вистачало офіцерів і солдатів в окопах. 26 вересня почався загальний наступ військ Антанти, а до 30 вересня лінію Зигфріда, з якої німці в березні 1918 року перейшли в наступ, було прорвано військами Антанти. Гінденбург та Людендорф офіційно заявили про необхідність створення у Німеччині нового «уряду миру», що буде домагатися якнайшвидшого перемир'я на фронті. 3 жовтня було утворено новий Кабінет міністрів Німеччини, до складу цього уряду ввійшли німецькі соціал-демократи. Новий прем'єр С. Гербель одразу ж звернувся до президента США В. Вільсона з проханням підтримати мирні ініціативи, до звернення німецького уряду приєднався уряд Австро-Угорщини. На початку жовтня в австро-угорській армії угорські, чеські, словацькі, хорватські частини почали відмовлятися воювати, а турецький уряд запросив миру.

У серпні загострюються відносини гетьмана з кримським урядом генерала М. Сулькевича. Гетьман вирішив припинити політичні й економічні зносини між Кримом та Україною. Скоропадський заявляв про те, що Крим має бути частиною України. Економічна блокада призвела до того, що багатий кримський урожай гинув без українського цукру і деревини, у Криму почалися проблеми з хлібом. Кримчани були вимушені розпочати переговори про приєднання Криму до України. Гетьман обіцяв, що Крим дістане автономію, крайовий Сейм та територіальне військо. У жовтні 1918-го кримська делегація попросила на місяць перервати переговори, аби мати час «на роздуми». У листопаді гетьман захопився ідеєю провести у Києві загальний з'їзд усіх антибільшовицьких сил України, Дону, Кубані, Тереку, Криму, Кавказу, щоб створити федерацію для боротьби проти більшовизму.

18 вересня Національний союз висунув нове гасло «За законну владу в Україні» і відправив новий меморандум до послів центральних держав. Українські партійні лідери вимагали створення нового кабінету міністрів, який допомагатиме утворити Національний союз, амністію політичним в'язням. Соціалісти наполягали на зібранні Сейму, що зможе вибрати Державну раду як законодавчу владу. Крим, Бессарабія та Кубань мають бути об'єднані з Україною, а земля передається у власність держави, за винятком 40 десятин юридичним особам. Згодом Винниченко оприлюднив відозву, де йшлося про те, що новий кабінет проведе нову земельну реформу, за якою селяни отримають землю безкоштовно, а закони Центральної Ради буде повернено. Втім, Національний союз відмовився від заяви Винниченка, розцінюючи її тільки як приватну думку політика.

Різка зміна геополітичних орієнтирів призвела до зміни настроїв у Києві. Гетьман вирішив шукати опори в інших

умовах, в іншому світі, де домінувала Антанта. Але у будь-який момент німці ще могли зробити новий переворот і скинути «ненадійного» гетьмана. Тому перші його кроки до зміни політичних орієнтирів були дуже обережними. 1 жовтня Скоропадський прийняв делегацію Всеукраїнського союзу хліборобів, представники якого зробили заяву про необхідність рівноправності російської мови в Україні та неприпустимості соціалістичного уряду в Україні. Під час відкриття українського університету в Києві у святковій промові гетьмана була присутня «нотка примирення України з Росією». У той же час австрійські дипломати вважали, що російські кола спробують проголосити монархію в Києві в момент виведення німців з України. У жовтні 1918-го відбувся з'їзд хліборобів-власників, на якому утворилася нова партія земельних власників. Гетьман відвідав з'їзд, де його дуже дружно привітали, але після цього з'їзд підтримав емоційний виступ Пуришкевича, що закликав делегатів з'їзду до боротьби за «єдину Росію». «У результаті, — як згадує гетьман, — у всіх українських партіях забили тривогу».

Після того як у вересні 1918 р. помер генерал Алексеев і всю владу в Добровольчій армії узурпував генерал Денікін, відносини «Україна — Добровольча армія» відразу змінилися. Гетьман згадував: «...почалася найсильніша агітація серед офіцерів проти мене і проти формованих мною частин, щоб офіцери не входили у ці частини. З'явилися газетні статті найобурливішого змісту...» Денікін відхилив будь-які контакти зі Скоропадським, він вважав, що при першій нагоді офіцерські кола в Україні скинуть гетьмана і перейдуть на бік Добровольчої армії.

До німецького командування у Києві почали надходити доноси на Скоропадського. Доноси стосувалися нового ан-

тантівського вибору гетьмана, його загравання з білогвардійцями, його нового курсу на відновлення «єдиної Росії», на недостатні заходи щодо українізації. Німці почали вимагати від Скоропадського сформувати новий «національний» кабінет, увійти у перемовини з Винниченком, який запевнив німців, що став «надзвичайно помірним соціалістом».

24 вересня вийшла постанова «Про заходи проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави, її правопорядкові». Ця постанова надавала право на надзвичайні, позасудові дії міністру внутрішніх справ, губернським старостам і міським отаманам. Було проголошено кримінальну відповідальність за законами воєнного часу за тяжкі злочини: повстання, державну зраду, підбурювання до страйків, підпали, нищення харчів, фуражу, державного майна, напад на вартових, озброєний опір.

Німецький міністр закордонних справ намовляв гетьмана на те, що Україна мусить просити Німеччину залишити в Україні своє військо. Від гетьмана вимагали провести земельну реформу, українізацію, вислати з України агентів Антанти. 10 жовтня у телеграмі до німецького командування Рада міністрів України заявила про те, що знімає з себе відповідальність за можливе повстання більшовиків в Україні. Можливість цього повстання Рада бачила у бездіяльності командування німецької армії в Україні. Це був один із перших, пробних випадів Скоропадського проти генерала Гренера. У телеграмі містилися натяки на підтримку планів заколоту більшовиків з боку місцевого німецького командування. Цей демарш був пов'язаний з арештом у Києві та Одесі за наказом міністра закордонних справ Кістяковського деяких членів мирної делегації РРФСР. Протестуючи щодо цих арештів, червона Москва погрозувала анулювати Брестський договір

та анексувати Україну. Саме арешт представників Радянської Росії викликав рішучу вимогу німецького командування до гетьмана негайно звільнити арештованих, а Кістяковського звільнити з посади міністра.

У цей момент гетьман ще не зважився на розрив з німцями і змушений був підкоритися — радянські змовники були негайно звільнені, а Кістяковський залишився без портфеля міністра. Звільнення Кістяковського призвело до демонстративної відставки міністрів (Василенка, Вагнера, Ржепецького, Гербеля, Зеньківського, Колокольцева, Гутника, Романова та держконтролера Афанасьєва), що 29 жовтня передали гетьману ультимативну «Записку у справі зовнішньої політики України». У ній зазначалось, що Україна має дотримуватися антантівської орієнтації та розпочати спільну з білогвардійським режимом боротьбу проти червоної загрози. Міністри штовхали гетьмана на шлях боротьби за «єдину та неподільну Росію». «Записка дев'яти» пропонувала встановити федеративний зв'язок з майбутньою «антибільшовицькою» Росією та затвердити в українських губерніях російську мову як державну. Проти демаршу міністрів виступили Лизогуб, Бутенко, Любинський, Дорошенко.

Гетьман розпустив кабінет міністрів і 17—24 жовтня керував країною одноосібно. Гетьман писав: «Ускладнення з формуванням міністерства були надзвичайні. Я бажав, щоб українські елементи були представлені у достатній кількості, але одночасно щоб не було значного ухилу вліво». Скоропадський гойднувся вліво, і в цьому його підтримав генерал Гренер, який не бажав посилення антантівських позицій в Україні: «Німці стояли за більш яскраву українізацію і щодо цього робили на мене тиск, даючи натяки, що при більш

російському і правому кабінеті центральний німецький уряд може вивести свої війська...» Гетьман запросив лідерів Українського національного союзу на переговори з приводу формування нового відповідального уряду «національної довіри». Винниченко погодився на участь Національного союзу у формуванні нового кабінету міністрів. Національний союз згодився заповнити вісім міністерських крісел. Скоропадський запевнив, що формувати уряд Винниченко та Лизогуб будуть разом — 50/50. Якби гетьман прийняв усі пропозиції Винниченка, то, можливо, він був би відсторонений від влади не шляхом всенародного повстання, а своїм же кабінетом, за допомогою палацових інтриг. Іншим був варіант, якби гетьман несподівано перетворився з диктатора на захисника демократії та очолив «революцію проти самого себе»...

24 жовтня був сформований новий міністерський кабінет, у якому Національний союз дістав 5 далеко не ключових міністерських портфелів — крісло міністра юстиції зайняв федераліст Андрій В'язлов — кадет, масон, один з керівників «Союзу міст», що за часів Центральної Ради був губернським комісаром Волині та одним з лідерів партії соціалістів-федералістів. В'язлов в ультимативній формі зажадав від гетьмана звільнення Петлюри. Міністерство культів очолив федераліст Олександр Лотоцький, що був губернським комісаром Тимчасового уряду на Буковині та Покутті. Міністр праці Максим Славинський за царату був юристом, письменником та редактором газет і належав до партії федералістів. У 1917-му він був представником Центральної Ради при Тимчасовому уряді. Міністр освіти Петро Стебницький теж був письменником, журналістом і федералістом, що до революції працював у міністерстві фінансів та у Торгово-телеграфній агенції. Міністр земельних справ Володимир Леонтович був пись-

менником, поміщиком, власником цукроварень, земським діячем, членом ТУПу та Центральної Ради.

Т. в. о. міністра внутрішніх справ став юрист Віктор Рейнбот. Його кандидатура була прийнята «як чисто ділова і тимчасова». Міністр промисловості Сергій Мерінг — протеже «Протофісу» — був «одним із впливових представників цукроварного промислу». Разом з цим у Раді міністрів залишились і старі міністри: прем'єр Лизогуб, закордонних справ — Дорошенко, фінансів — Ржепецький, військовий — Рогоза, морський — Максимов, шляхів — Бутенко, здоров'я — Любинський, продовольства — Гербель. Після створення коаліційного кабінету міністрів «довіри» Винниченко оголосив, що Національний союз не бере на себе відповідальності за політику уряду й залишається до режиму гетьмана в опозиції. Винниченко запише: «Національний союз іще різкіше поставив питання про перетворення гетьманату в республіку й навіть згодився на залишення Скоропадського з титулом гетьмана на становищі тимчасового президента республіки до скликання Установчого Сейму. Цією згодою Національний союз дав Скоропадському можливість легалізуватися за нових обставин... Його узурпація узаконювалася, для нього відкривалася можливість відіграти величезну роль уже на ґрунті всього українства...»

Наприкінці жовтня гетьман відіслав до Берліна Д. Дорошенка з «таємною місією». Після відвідин Берліна Дорошенко поїхав до Швейцарії на зустріч з італійським прем'єром Орландо. Шукаючи контактів з Антантою, гетьман вислав І. Коростовця до США, а по дорозі наказав йому заїхати до Ясс, де був штаб Антанти, і з'ясувати там позицію щодо України. У Яссах гетьману пропонували вивести з уряду «германофілів» і замінити людьми, що мали «довіру народу». В той

же час Німеччина згодилася допомогти гетьману створити армію у 120 тис. вояків, а гетьман зобов'язався провести повну «націоналізацію» уряду та демократичні вибори до Сейму. Але наприкінці жовтня 1918-го в Австро-Угорщині почалася революція, були проголошені акти про незалежність Чехословаччини, держави словенців, хорватів і сербів (Югославія), Польщі. 30 жовтня капітулювала Туреччина, а 3 листопада — Австро-Угорщина. 7 листопада почалася революція у Німеччині, і вже через два дні імператор Вільгельм II зрікся престолу та втік із країни.

У зв'язку з розпадом Австро-Угорської імперії загострилося питання про владу у Західній Україні, на яку вже претендувала молода польська держава. 1 листопада 1918 р. в результаті повстання українських військових у Львові у Східній Галичині перемогла українська національна революція. Влада на Західній Україні перейшла до Української національної ради на чолі з адвокатом Є. Петрушевичем, на цих землях проголосили Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). 11 листопада до Києва прибула делегація ЗУНР. Гетьман пообіцяв «неофіційну допомогу» і передав галичанам гроші, амуніцію, панцерники, гармати, літаки. Але на офіційному рівні Скоропадський поведився стримано, бо не хотів «мати проблем з Парижем». Павло Петрович розумів, що ЗУНР може стати «каменем спотикання» на шляху до визнання Антантою, тому що Франція мала наміри створити «Велику Польщу» за рахунок західноукраїнських земель.

Павло Петрович твердив, що 9 листопада «вважав останнім днем мого гетьманства». Тоді гетьман одержав повідомлення з Берліна про початок революції в Німеччині. З цього часу Скоропадський уже не міг спиратися на німецькі багнеті. У той же день Скоропадському принесли прокламації На-

ціонального союзу з проголошенням скликання 17 листопада Національного конгресу. «...З розгляду програми і майбутніх дебатів і зі складу самого конгресу я зрозумів, що справа ясно і виразно йде про скинення Гетьманства... Я дійшов висновку, що мені залишалося прийняти одне з двох рішень. Або стати самому на чолі українського руху, спромогтись захопити все у свої руки... я сам би оголосив про скликання Національного конгресу, причому склад членів змінив би, доповнивши його членами не самих тільки лівих партій... Я особисто мало вірив в успіх при цьому рішенні, тому що ще ранком я одержав повідомлення, що була розкрита змова повстання під час арешту начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення з'ясовувалося, що конгрес конгресом, а повстання все одно спалахне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б становища, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілий ряд, причому я буду в руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі», — міркував гетьман. Голова Національного союзу, крім скликання конгресу, мав на руках іще інші козири. Перший «козир» — план «тихого перевороту» з усуненням гетьмана. Другим «козирем» був план загальноукраїнського повстання. Винниченко розумів, що повстання необхідно провести негайно, поки Антанта не встигла виразно висловитися на користь збереження гетьмана, поки більшовики не перехопили ініціативу повстання.

Ще 30 жовтня лідери Національного союзу таємно зустрілись із командирами Січових стрільців для підготовки повстання проти гетьмана. 9 листопада лідери Національного союзу прибули до гетьмана з пропозицією негайно скликати Національний конгрес, щоб на ньому розробити

«новий курс». Національний союз зробив заяву про те, що антигетьманське повстання не потрібно готувати, бо воно тільки зашкодить Україні. Скоропадський, ознайомившись з підготовленим Національним союзом списком делегатів конгресу, зрозумів, що конгрес виступить за відставку або різке обмеження повноважень гетьмана, тому і відмовився від ідеї скликання конгресу. Тим часом у Раді міністрів представники Національного союзу наполягали на скликанні Національного конгресу. Німецьке командування у Києві також висловилося за його проведення. 10 листопада Скоропадський звернувся з відозвою, обіцяючи скликати Національний конгрес. Здавалося, що гетьман зважився на поступки «свідомим українцям», що бажаний компроміс знайдено — він затвердить новий «лівий» уряд, який буде виконувати постанови лівої більшості конгресу. Скоропадському залишалося очолити реформаторський рух — «повстання проти самого себе». Полковник Болбочан, отримавши аудієнцію у Скоропадського, умовляв його очолити «повстання» проти самого себе і стати національним лідером.

11 листопада ЦК РКП(б) у далекій Москві вирішив ініціювати червоне повстання у гетьманській державі, почати похід проти України. З 18 листопада фіксувалися воєнні конфлікти на російсько-українському кордоні. Рішучі дії східного сусіда пояснюються тим, що після початку революції в Німеччині ленінський уряд вирішив денонсувати Брестські угоди й готуватися до «світової революції» та походу в Європу.

Петлюра був звільнений із в'язниці, прийнятий міністром юстиції та гетьманом. В той же день з'явився наказ німецького командування, в якому вказувалося, що німці скоро залишать Україну. На той час генерал Гренер виїхав

до Німеччини, а в німецьких частинах почали набирати силу революційні солдатські комітети. Гетьман відчував, що німецькі багнети його не врятують. «Правим» дічам вдалося умовити Павла Петровича заборонити скликання конгресу, проголосити курс на федерацію з «білою» Росією та спертися на офіцерські формування. В ніч на 13 листопада у Раді міністрів обговорювалося питання: допустити чи не допустити проведення конгресу. Вісьмома голосами проти семи було вирішено заборонити скликання конгресу. Скоропадський розпустив коаліційний кабінет і відправив у відставку сім міністрів, що наполягали на скликанні конгресу. З 15 листопада Скоропадський планував почати перший призов до української армії.

У київських газетах тоді було надруковано наказ про підпорядкування генералу Денікіну всіх офіцерських дружин, що з вересня 1918-го формувались у Києві на гетьманські гроші. У наказі йшлося також про мобілізацію всіх офіцерів Києва до Добровольчої армії. Газети надрукували фальшивку про те, що Денікін призначає себе головнокомандувачем усіх військових сил в Україні, що Денікін наказав: усі ті офіцери, які не визнають його влади в Україні, будуть передані офіцерським судам. Почувши про «наказ Денікіна», дружинники нашили на свої шинелі триколіоровий нарукавний шеврон Добровольчої армії. Одні частини оголосили себе прихильниками Денікіна, другі — перейшли у табір повстанців, інші — залишилися на боці гетьмана. Того ж дня командири київських офіцерських дружин з'явилися до гетьманського палацу і доповіли Скоропадському про своє перепідпорядкування генералу Денікіну. З'ясувалося, що представник Денікіна в Києві генерал Ломновський самостійно видав наказ до київських офіцерів.

13 листопада стало відомо, що гетьман вирішив піти на «возз'єднання» з «білою» Росією, що новий кабінет будуть наповнювати прихильники ліквідації української незалежності. В оточенні Скоропадського проводилися консультації щодо створення «проросійського» кабінету міністрів. 13 листопада на таємному засіданні Національного союзу лідери українських соціалістів вирішили розпочати загальноукраїнське повстання. Змовники планували сформувати головний центр повстання — Директорію (колективного президента) у складі В. Винниченка (голови Директорії), С. Петлюри, А. Макаренка, Ф. Швеця, О. Андрієвського. Українські військові командири повідомили, що коли остання спроба вмовити гетьмана відмовитися від союзу з білогвардійцями не вдасться, армія виступить проти нього. В той же час німецький командувач заявив, що німецькі частини перешкоджатимуть перевороту, і прохав Винниченка не починати повстання, а зустрітись із гетьманом для досягнення компромісу. Гетьман писав, що Винниченко був у нього за місяць до початку повстання і запевнив гетьмана, «...що він і сам нічого не має проти федерації, але коли зараз казати про федерацію, то тоді росіяни згодом нічого не дадуть, тому потрібно стояти за «самостійність» до кінця, що і приведе до федерації».

Винниченко та Петлюра, приїхавши до Білої Церкви, видали маніфести до українського народу про початок повстання. Петлюра проголошував себе головним отаманом (головнокомандувачем) повстанських сил.

14 листопада Скоропадський підписав «Грамоту»-маніфест, у якій він заявляв, що буде відстоювати «...давні могутність і силу Всеросійської Держави». Гетьман закликав український народ до будівництва Всеросійської федерації як першого кроку для відтворення Великої Росії. «Грамота»

ставила хрест на будівництві незалежної української державності. Цей документ остаточно відштовхнув від гетьмана українських федералістів, хліборобів-демократів, соціалістів-самостійників, українських військових та свідому українську інтелігенцію. У той же час російські патріоти, на яких особливо розраховував гетьман, так само були незадоволені «Грамотою», тому що в ній Скоропадський «...мав сміливість диктувати цілій Росії, яку форму державної структури вона повинна мати». Дратувала російські кола і заява гетьмана, що він готовий стати головним «збирачем землі Руської». Скоропадський дарма розраховував на вірність офіцерських кадрів, які не бажали його бачити лідером об'єднаної процесу, і на підтримку хліборобів, що не забули німецько-австрійських грабунків. У широких масах велася агітація проти гетьмана через його соціальні заходи і численні репресії, в яких здебільшого Скоропадський був не винен. Репресії проводилися переважно німецькими та австро-угорськими місцевими комендантами на прохання поміщиків, які вимагали відновлення зруйнованих господарств та покарання «погромників». Скоропадський опинився в ізоляції. В цих умовах він був певен, що після виходу німецьких та австрійських військ в Україну знову ввійдуть більшовики або у країні запанує анархія. Гетьман почав шукати шляхи до збереження своєї влади з допомогою багнетів Антанти.

З 14 листопада Скоропадський виступав уже в новій якості — «руської людини», що відтворить велич Росії. Приступив до роботи новий уряд на чолі із Сергієм Гербеєм, який отримав портфелі прем'єра та міністра землеробства. Кандидатуру Гербея гетьману нав'язали «праві» кола із «Протофісу» та «Союзу земельних власників». За імперії Гербель був харківським губернатором, працював начальником управлін-

ня міністерства внутрішніх справ, головноуповноваженим з постачання продовольства російській армії. У травні 1918-го Скоропадський призначає Гербеля представником голови Ради міністрів при штабі австро-угорських військ в Одесі, а 3 липня — міністром продовольства. І. Кістяковський знову став міністром внутрішніх справ. Міністром транспорту став інженер В. Лансберг, військовим міністром — генеральний хорунжий Дмитро Шуцький, міністром освіти — Володимир Науменко, міністром закордонних справ — Георгій Афанасьєв. Гетьман звертав увагу, що Афанасьєв «...на реальну обстановку мало звертав уваги... У нього була якась сліпа віра в те, що Антанта повинна нас усіх урятувати... Його впевненість у негайному приході Антанти відбивалася на ставленні його до німців... що далеко не сприяло прагненню німців нам допомагати». Міністром фінансів у новому уряді залишився Ржепецький, міністром юстиції — Рейнбот, міністром промисловості — Мерінг, здоров'я — Любинський. Жодного українського соціаліста у кабінеті вже не було.

Павло Петрович писав: «...у великоросійських колах було переконання, що Антанта, особливо Франція, особисто негайно повинна знищити більшовиків... Вони чомусь вважали, що Антанта не допустить ніякого українського питання... Антанта ще не висловлювалася за мене, а багато росіян казали, що ніколи і не висловиться...». Нова Рада міністрів оголосила своєю метою відродження єдиної Росії на федеративних засадах (при збереженні для України автономії). Уряд заявив про негативне ставлення до закону про Сейм та до його можливого скликання, пообіцяв скасувати хлібну монополію. Гербель і Афанасьєв дратували німецьке командування у Києві і повсякчас сперечались із гетьманом.

Скоропадський зіткнувся з тим, що влада поступово його полишає, перетікаючи до міністрів, губернських старост.

* * *

16 листопада 1918 р. в Україні почалося загальне повстання під керівництвом українських соціалістів з УСДРП, УПСР, УПСС (Української партії соціалістів-самостійників) проти гетьманського режиму та австро-німецьких окупантів. Повсталі захопили Білу Церкву і Фастів. Проти армії гетьмана (близько 30 тис. багнетів і шабель) у розпорядженні Петлюри був невеликий загін з тисячі Січових стрільців та активістів. З такими силами Петлюра вирішив негайно наступати на Київ, у якому перебувало до 10 тис. гетьманського війська та варти. Довідавшись про початок повстання, гетьман послав на придушення «бунту» офіцерську дружину з 570 бійців під командуванням генерала Святополка-Мирського, бронепоезд і полк сердюків у 700 багнетів. 18 листопада сталася вирішальна битва цієї війни. 500 офіцерів, вийшовши з ешелонів на станції Мотовилівка, вирішили наступати через відкриті поля на позиції січовиків (близько 400 бійців, 10 кулеметів, 2 гармати). Перестрілка переросла у бій на багнетах, у ході якого оточені та розгромлені гетьманці були змушені відступити. Бій під Мотовилівкою коштував життя половині офіцерів дружини. Офіцери були впевнені, що проти них будуть битися «розбишацькі банди» селян, тому недооцінили супротивника — Січових стрільців, що мали фронтний досвід, а частини сердюків, не бажаючи битись із петлюрівцями, «заягли» в обороні.

Після розгрому залишки дружини відійшли до Жулян (10 км від Києва), де, діставши підкріплення, зайняли оборону. Петлюрівці, зайнявши Боярку та Васильків, підійшли

до Києва, вирішивши негайно штурмувати місто силами у 600 багнетів. А у Києві поширювалися чутки про те, що петлюрівці йдуть хмарами; почалася паніка, сердюки розбіглися, а командири частин не знали, з якого боку підходить ворог. Біля приміської залізничної станції Пост-Волинський Січові стрільці були зупинені офіцерськими дружинами.

19—21 листопада стали найбільш небезпечними днями в обороні Києва, який упритул оточили повстанці з Заходу та Півдня. У Бердичеві повстає гетьманський Чорноморський кіш (460 багнетів), цей кіш почав наступ на передмістя Києва Борщагівку. Винниченко запише: «...днями ми візьмемо Київ». 22 листопада почалося повстання проти гетьмана у самому Києві: повсталі зайняли Поділ, Лук'янівку, Куренівку, але з причини непогодженості планів і партійних суперечностей між «ліваками» київське повстання було вже 24 листопада ліквідоване офіцерськими дружинами.

Але у Директорії не було сил для останнього штурму. До цього часу вона могла зібрати під Києвом 2 тис. багнетів. Цього було замало для боротьби за місто із гарнізоном у 10 тис. бійців. Гетьманські сили ще не встигли згуртуватися й подолати паніку. Гетьман запише: «Німці визнавали моє становище поганим і запропонували мені полетіти на аероплані до Одеси, тому що шляхи всі були відрізані остаточно... Я відхилив цю пропозицію, вважаючи, що я повинен досидіти до кінця отут, де уряд і військо, незважаючи на їхнє ставлення до мене». У цей час Скоропадський уже боявся німців, вважаючи, що вони можуть «ліквідувати гетьманство» за переорієнтацію гетьмана на Антанту. Цікавою фразою обмовився Павло Петрович, кажучи про початковий етап оборони Києва: «...я спочатку думав, що ще можна припинити всі ці

повстання угодами однієї та іншої сторони, а для цього я був єднальною ланкою двох таборів».

В оточенні гетьмана одні політики казали, що німецьке командування не зацікавлене у «безладдях» і бажає збереження порядку для успіху евакуації своїх військ, інші вважали, що німцям уже немає ніякого сенсу передавати «в порядку» Україну Франції і вони будуть робити все можливе для перетворення України у «більшовицьку пустелю». Німецьке командування почало збирати свої війська у компактні групи біля залізниць для скорішої евакуації війська на Захід, відкриваючи російсько-український кордон для більшовицького вторгнення. Німецьке командування почало грати «подвійну гру». З одного боку, воно погодилося з планами Антанти щодо Сходу Європи, з другого — робило все, щоб затягнути більшовицькі війська в Україну і таким чином унеможливити створення в Україні центру відтворення «єдиної та неподільної Росії». Німецькі лідери воліли краще більшовиків або петлюрівців, ніж відродження сильної проантантівськи налаштованої Росії, яка завжди буде погрожувати зі Сходу. Спочатку і дипломати, і «Оберкоманда» були проти повстанців, але гетьман зрозумів, що таке вороже ставлення — тільки частина політичної гри...

В той же час Франція контролювала зону західніше лінії Керч—Ростов—Курськ (Україна, Молдова, Крим) і бажала встановити тут контрольований режим. Від французького командування гетьман одержував заяви, що інколи суперечили одна одній. Так, французи пропонували гетьману домовитись про співробітництво з «широкими українськими колами», а можливо, і передати владу тим, хто не заплямував себе співробітництвом з німецьким командуванням. І в той же час французи заявляли про свої переконання щодо від-

новлення «єдиної Росії» і ворожості до лівих радикальних політиків.

«Праві кола» підсовували гетьману на посаду головнокомандувача дві кандидатури — графа Келлера та князя Долгорукова, запевняючи, що ці в змозі підняти російське офіцерство на боротьбу проти петлюрівців. Гетьман згодом скаржився: «Я був і проти першого, і проти другого». Павло Петрович добре знав їхні вади і не відкидав того, що кожен із претендентів мав великі амбіції стати диктатором або «царем» України, а самого Скоропадського «відправити на спочинок». Генерал від кавалерії граф Федір фон Келлер був широко відомий тим, що у березні 1917 р. він, один із двох вищих командирів імператорської армії, відмовився визнати Тимчасовий уряд. Скоропадський твердив, що Келлер був людиною «...дуже великої хоробрості і рішучості... запальний і прямолінійний», з яким важко було працювати. З приводу призначення Келлера на Скоропадського тиснули, «довго вмовляли» більшість міністрів. Кістяковський вимагав для Келлера широких повноважень. 19 листопада, коли можна було очікувати повстанців уже на вулицях Києва, гетьман піддався на умовляння, хоча і знав, що Келлер «...крайній правий монархіст... що він гарячий і що він поведе свою політику, а вона до добра не доведе». Келлер став головнокомандувачем усіма збройними силами з наданням прав щодо польового керування військами у воєнний час. Вся територія України оголошувалася театром воєнних дій, а тому вся цивільна влада України мала підкорятися генералу Келлеру. Гетьман благав Келлера займатися військами і не змінювати своїми розпорядженнями основи внутрішньої політики.

Келлер повернувся в армію старі імперські статuti і оголосив загальну мобілізацію офіцерів (колишньої Російської ім-

перії) під загрозою «розстрілу у разі неявки протягом 24 годин». Тільки в Києві офіцерів налічувалося 15—18 тис. Але на мобілізацію відгукнулися 5 тис. офіцерів, з яких тисячі три розбіглися по численних штабах і штабних відділах. Самозвані представники Денікіна «відволікали» офіцерство у Добровольчу армію. Можливо, «праве» офіцерство та «праві російські кола» свідомо перебільшували небезпеку падіння Києва, для того щоб перехопити владу з уже непевних рук гетьмана.

Генерал Святополк-Мирський зміг відновити свою офіцерську дружину у 800 багнетів, що 21—22 листопада потіснила петлюрівців, які наступали на Київ. Такий розвиток подій призвів до переходу до позиційної війни. У гетьмана з'явилася надія затягнути оборону Києва і дочекатися прибуття військ Антанти.

З приходом до влади Келлера у Києві почалися гоніння на все українське, арешти українських соціалістів, закриття Українського національного клубу, демонстративне зривання українських прапорів і заміна їх на російські прапори. Ці дії викликали незадоволення населення Києва: «У ці дні люди зовсім спокійні, що ледве визнавали себе українцями, приходили до мене і обурювались, і все це, звичайно, падало на мене і наш уряд», — писав гетьман. Для управління країною Келлер створив Раду оборони із правих монархістів, яка намагалася підмінити собою Раду міністрів і встановити особисту диктатуру Келлера. Міністр внутрішніх справ І. Кістяковський не мав можливості працювати, бо виконувалися тільки розпорядження Келлера.

Як стверджує у своїх спогадах Денікін, від відкритого виступу проти Скоропадського Келлера утримали київські монархісти. Було зрозуміло, що Келлер проводив план вій-

ськового перевороту проти Скоропадського, ходили чутки, що при Келлері утворилася якась дружина, що мала зробити переворот. Своїми закликами до відновлення монархії та до ліквідації української державності Келлер викликав протест з боку командирів-українців, які служили у гетьманській армії. Поведінка Келлера призвела до остаточного переходу до повстанців Запорізького корпусу, Сірожупанної дивізії, дрібних частин сердюків. Уже через п'ять діб після призначення Келлера Скоропадський викликав Ржепецького (тимчасово головуючого у Раді міністрів) і наказав зробити Келлеру роз'яснення з приводу його повноважень. До Келлера прибули міністри Афанасьєв і Рейнбот, які намагались урезонити генерала, вказавши на його неправомірне поводження. Але наступного дня Келлер висунув ультиматум, вимагаючи диктаторських повноважень, передачі йому всієї влади в країні. Оточення Келлера почало здійснювати план скинення гетьмана і оголошення Києва територією Добровольчої армії.

Келлер вже не був потрібен гетьману. 22 листопада до гетьмана дійшла звістка про те, що найближчим часом Антанта надасть йому кредити та військову допомогу для захисту від можливої агресії Москви і для припинення безладдя в Україні. Але ця заява мала не директивний, а інформаційний характер. До гетьмана почали прибувати телеграми, що військо Антанти йде в Україну підтримувати порядок. Антанта оголосила, що французьке командування хоча і визнає владу гетьмана в Україні, однак прагне до відтворення сильної єдиної Росії із включенням до неї українських земель. Антанта де-факто визнала гетьманське правління, і її представник запевнив гетьмана в тому, що Антанта надішле свої війська в Одесу. Командування збройних сил Антанти розглядало Південь України як найважливіший стратегічний плацдарм

для подальшого наступу на Москву. Союзники мали намір провести інтервенцію, виходячи із загрози більшовизму для власних держав, небезпеки можливого створення російсько-німецького союзу та зацікавленості у сплаті російського державного боргу країнам Антанти. Середземноморська ескадра Антанти вже 26 листопада з'явилася на рейді Одеського порту. Представник Антанти зробив заяву, що держави Антанти підтримуватимуть гетьманський уряд і вже 1 грудня 1918 р. в Одесу прибудуть значні французькі частини, що почнуть рухатися на північ, щоб зняти облогу Києва.

27 листопада гетьман і Рада міністрів звільнили Келлера з його посади. Скоропадський нервував, що звільнення Келлера викличе в офіцерських дружинах бунт, але все пройшло тихо. Відставка Келлера стала поштовхом для деяких російських офіцерів покинути Київ і шукати шляхів на Північний Кавказ, до Денікіна. Гетьман запросив у головкомі свого товариша — генерала від кавалерії, князя Олександра Долгорукова, що був головою монархічної партії в Києві. В той же час Долгоруков неприхильно ставився до Денікіна і намагався відволікти офіцерство від впливу білогвардійців Денікіна. Гетьман згадував, що Долгоруков був «...гарячою людиною... дуже правих переконань, ледве не членом якоїсь правої організації, проте це була людина, яку я знав і з якою можна було домовитися». В той же час сам Долгоруков як нащадок Рюрика мріяв про повернення Рюриковичам престолу в Києві або в Москві.

У той же час до Петлюри приєдналися численні загони повстанців. З півдня на Київ рушило 500 бійців селянського отамана Зеленого, з півночі рухалась «армія» селянських отаманів Соколовського, Мордалевича та Струка з 2 тис. бійців, зі сходу до Києва підходили частини полковника

Болбочана, що підтримав повстання, і загони отамана Ангела. На 27 листопада Петлюра призначив новий генеральний наступ на Київ. Але у хід подій вирішили втрутитися німці. Бої під Києвом заважали від'їзду німецьких солдат до Німеччини. Німці повели наступ на петлюрівців і зажадали від повстанців відійти від Києва на 30 км, припинити наступ на Київ до виїзду всіх німецьких частин. Німці (12 тис. солдат у районі Києва) ще мали сили для того, щоб розбити повстанців, і Директорія була змушена прийняти німецький ультиматум. До 30 листопада Петлюра відвів свої війська з околиць Києва, а німці припинили бойові дії, підписавши з Петлюрою перемир'я. У Києві вважали, що фронт стабілізувався і гетьман утримує Київ до підходу дивізій Антанти. 5 грудня Долгоруков оголосив у Києві мобілізацію всіх чоловіків призовного віку, але мобілізація мало що могла дати.

«Перемир'я дало Директорії можливість набрати собі багато всякого народу», — констатував Скоропадський. До Петлюри перебіг генерал Греков, якого гетьман призначив начальником Головного штабу. Головним успіхом Петлюри стало залучення більшості частин гетьманської армії на бік Директорії. На бік петлюрівців перейшли окремі частини сердюків, кінний Лубенський полк, дивізія сірожупанників, Подільський корпус, Запорізький корпус полковника Болбочана. Болбочан, визнавши владу Директорії, захопив Харків і став контролювати територію Лівобережної України.

У перших числах грудня 1918-го телеграфне сполучення з Одесою було перерване. «Ми були остаточно відрізані з усіх боків... Долгоруков ще вірив своїм військам, я ж їм не вірив... Долгоруков вважав, що німці хочуть його зрадити, і зовсім їм не вірив... Тільки справді видатне офіцерство було на фронті, але у незначній кількості, та й там була ворожнеча... Усе

російське йшло всупереч мені, всі ті діячі, які ще так недавно обговорювали зі мною всі справи і тіснились у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова», — бідкався гетьман. В офіцерських колах, що нібито воювали за режим гетьмана, формувалася опозиція до Скоропадського. Долгоруков був вимушений заарештувати представника Добровольчої армії в Києві генерала Ломновського, до якого тягнулося павутиння змови. Долгоруков розраховував вислати Ломновського до Катеринодара (зараз Краснодар) але і цей крок не був здійснений. «Праві кола» вимагали звільнення Ломновського і вибачень Долгорукова. Після умовлянь вибачення були зроблені, а звільнений Ломновський видав наказ про підпорядкування дружин командуванню Долгорукова. Священний собор єпископів України підтримав гетьмана і виступив проти Директорії.

Серед офіцерства поширювалися чутки про переговори Скоропадського з Петлюрою, про зраду в тилу. Якись переговори, безумовно, проходили. Коновалець таємно приїхав до Києва з пропозицією від Директорії до гетьмана закінчити воєнні змагання компромісом, сформувати український уряд із соціалістів, призначити «соціалістичного» командувача армії. Але Скоропадський, як він згадував пізніше, «...не погодився і, можливо, дарма, і послав його [Коновальця. — В. С.] до Петра Яковича Дорошенка, але, видно, в них нічого не вийшло».

6 грудня Директорія почала вимагати від німецького командування негайно вивести свої війська з території України. До цього часу Петлюра сформував 4 дивізії: Січових стрільців, Чорноморську та дві Дніпровські дивізії повстанців отаманів Зеленого і Данченка. Дивізії було об'єднано в Облоговий корпус (30 тис. багнетів і шабель при 48 гарматах і 170 кулеметах). Петлюра готував операцію роззброєння

німецьких військ. Повстанці оточували німецькі казарми, і гарнізони складали зброю без бою. Долгоруков «страшенно посварився» із впливовим представником німецького командування у Києві майором Ярошем, що ускладнило стосунки гетьманського режиму з німецьким командуванням в Україні. 10 грудня Долгоруков запевняв Скоропадського в тому, що самостійно може утримувати Київ ще кілька тижнів. Зважаючи на події, французи вирішили пригальмувати підготовку до наступу на Київ для допомоги Скоропадському. Тільки 10 грудня в Одеському порту висадилося французька дивізія (3 тис. багнетів). Допомога спізнювалася. 12 грудня частини армії Директорії без бою захопили більшу частину Одеси, і французькі війська на це ніяк не відреагували. Гетьману стало зрозуміло, що Антанта навіть не збирається надсилати свої війська на допомогу Києву.

12 грудня на станції Козятин німецький полковник Неш підписав із Директорією таємний договір, за яким у військовому конфлікті «Директорія — гетьман» німецькі війська зобов'язалися бути нейтральними, німецькі загони мали стягуватись із провінції у столицю, до своїх казарм. Німецькі солдати зобов'язалися вивісити білі прапори над казармами і не перешкоджати наступу повстанців на Київ. Після звістки про «німецьку зраду» гетьман відчув, що ґрунт тікає з-під ніг у нього: «Я розумів, що настав кінець і що нашими військами Київ не міг бути утриманий... я розумів, що через дві години після зриву перемир'я... Київ буде взято...»

Німецькі загони пройшли крізь російські дружини, що утримували фронт, посіявши паніку серед захисників міста. Німці залишили свої позиції на залізничних станціях поблизу Києва. До Скоропадського з'явилася депутація німецьких солдатських комітетів, що пропонували гетьману

запобігти кровопролиттю та зголоситися на капітуляцію, але той обумовив можливість капітуляції згодою Директорії на евакуацію з Києва офіцерів зі зброєю до Добровольчої армії. Німецьке командування попередило Скоропадського, що війська Директорії почнуть наступ зранку 14 грудня.

Скоропадський згадував: «...Я запитав Долгорукова: “Скільки ти можеш витримати?” — “Два дні”. — “Ну, — сказав я, — за цей час ми встигнемо виторгнути все, що потрібно для офіцерів”». Того ж числа Долгоруков послав від себе парламентарів, а Рада міністрів — від себе, також для переговорів з Директорією. В останні дні свого гетьманства Павло Петрович намагався зробити деякі кроки у бік українців. Вважаючи, що кабінет Гербеля «дуже правий» для Антанти, він доручив Петру Дорошенку вести переговори про створення «нового українського кабінету». Але про який кабінет міністрів могла йти мова, коли у гетьмана залишилося тільки 24 години влади: «Вночі, годині о третій, я отримав телеграму, у якій Винниченко тоном Наполеона вимагав повної ліквідації гетьманства».

У ніч на 14 грудня почався загальний штурм Києва військами Петлюри. Війська, вірні гетьману, мали 3,5 тис. багнетів, петлюрівців було вдсятеро більше. Одночасно зі штурмом у Києві спалахнуло повстання, і кілька сотень повсталих захопили робітничі околиці столиці, «Арсенал», урядові установи, військове міністерство. Ранком 14 грудня до Києва з боку Поста-Волинського ввірвалися авангардні частини Січових стрільців, що опівдні підійшли до Київського вокзалу. Більше тисячі офіцерів відступили з фронту до Київського вокзалу, де був останній вузол оборони міста. Від вокзалу, кинувши зброю та зірвавши погони, колона офіцерів рушила до Педагогічного музею, де вони очікували «почесної ка-

питуляції». Близько 12.00 у палац Скоропадського прибула делегація помірних українських і земських діячів з метою вмовити гетьмана припинити кровопролиття у Києві. Коли Скоропадський почав з ними радитися, делегати запропонували негайне зречення. Скоропадський підписав маніфест, уже підготовлений українською делегацією, про зречення від влади, передав Директорії залишки державної скарбниці і виїхав зі свого палацу у невідомому напрямку. О 13.30 командування гетьманців наказало військам залишити позиції й розійтися.

Скоропадський дістав від Петлюри гарантії вільного виїзду з України до Європи для себе і для своєї дружини, хоча сам Петлюра у маніфесті твердив, що до обов'язків кожного громадянина України входило «заарештувати генерала Скоропадського і передати його у руки республіканської влади».

О 15.00 з'явився ще один документ, підписаний урядом гетьмана, в якому міністри повідомляли про те, що, «обговоривши пропозицію Директорії, Рада міністрів ухвалила: скласти із себе повноваження та передати владу Директорії». Рада міністрів відновлювала роботу розпущеної Київської міської Думи і передала Думі повноваження на управління Києвом. Рада міністрів направила делегацію до Петлюри з проханням дозволити офіцерам переїзд на Дон. До 16.00 стрільці наблизилися до Хрещатика. Вони не зустрічали ніякого опору ворога... Повстанці отамана Зеленого, що наступали від Голосієва, прорвалися у район Бессарабки. О 20.00 весь Київ опинився в руках Директорії. Наступного дня відбувся парадний вхід частин Облогового корпусу до Києва. Січові стрільці заарештували деяких гетьманських генералів, прем'єра Гербея, міністрів Ржепецького та Рейнбота, митрополита Антонія, архієпископа Євлогія, єпископа Никодима.

Якийсь час Скоропадський переховувався у Києві — у турецького посланника, у знайомих. Через кілька днів Петлюра дозволив Скоропадському інкогніто виїхати з Києва до Німеччини. Тільки 17 грудня Директорія підготувала документ про оголошення Скоропадського «поза законом», про конфіскацію всього майна гетьмана. 21 грудня 1918 р. Директорія створила «Верховну слідчу комісію для розслідування карної діяльності бувшого гетьмана Скоропадського», але результатів розслідування оприлюднено не було. Є. Чикаленко згодом напише, що Скоропадський «відвернув народ від українства»: «За весь час революції ніхто Україні не зробив стільки шкоди, як Скоропадський та Гренер; вони опаскуджували українство серед народу, бо ніколи над народом ніхто так не знущався, як українська влада за Скоропадського, яка руками російських добровольців катувала селян за те, що вони виконували закони Ц. Ради...». Через рік після «київської катастрофи» Скоропадський напише: «Життя мое особисте було суцільним пеклом у період гетьманства...»

* * *

17 грудня 1918 р. німецький військовий лікар Тепер вивіз Скоропадського з Києва під виглядом пораненого німецького солдата у санітарному німецькому потязі. 31 грудня Павло Петрович дістався Берліна, де поселився у будинку Тепера. У приїзді до Німеччини та у подальшій «натуралізації» Скоропадському допоміг генерал Гренер. У Берліні колишній гетьман України мешкав з фальшивим паспортом на ім'я Фрідріха Бляхау. Вагітна дружина Павла Петровича переховувалась у Києві, а в січні 1919-го німецьким потягом Олександра Скоропадська дісталася Берліна. Улітку 1919 р. вона народила доньку Олену. Інші діти Скоропадських опинилися

за кордоном, їхній шлях проліг через Румунію, Туреччину, Італію до Швейцарії.

У середині 1919 р. Павло Петрович «впливає» у Гельсінкі, де він мав зустріч з диктатором Фінляндії Маннергеймом. Він приїхав до Фінляндії по гроші і доводив Маннергейму, що в Україні ще можливо «повторити гетьманщину». Але поїздка нічого не дала, Скоропадського вже вважали «відіграною картою». У жовтні 1919-го в Берліні Скоропадський створює і очолює Об'єднавчий союз «Україна», що виступив проти «диктатури Петлюри». Наприкінці 1919 р. родина Скоропадських зустрічається в Лозанні (Швейцарія), де затримується на півтора року на дачі у селищі Ля-Рос. Донька Марія вступила до університету в Лозанні, а син Данило — до гімназії. Павло Петрович формує політичні блоки, шукаючи союзників та спонсорів. У грудні 1919-го йому вдається сформувати організацію гетьманців. Скоропадський удруже хоче скуштувати влади. Він поширював чутки про те, що «Антанта вцепилась за цю думку і обіцяє йому свою підтримку», ніби Антанта намагається змусити Німеччину «...віддати йому всіх полонених українців та німецьких офіцерів». У березні 1920 р. Скоропадський переїхав зі Швейцарії до Берліна, де спілкувався з вузьким колом людей, до якого належали генерал Гренер і майор Гассе (колишній начальник німецької контррозвідки у Києві). Скоропадський намагається зав'язати контакти з німецькими правими колами, з військовою аристократією, знайти шляхи до міністерства закордонних справ і до міністерства оборони Німеччини.

На початку 1920 р. ініціативною групою «Українського союзу хліборобів-державників» (УСХД) було надруковано брошуру «До українських хліборобів», яка стала маніфестом нових гетьманців. До цього «Союзу», що був започаткований

у Відні, записалися: Д. Дорошенко, В. Липинський, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський. Група політичних банкрутів на еміграції бачила необхідність запровадження монархічного ладу в Україні — проголосити колишнього гетьмана українським монархом. Ідеологічним підґрунтям УСХД стали автократизм та ідея «української трудової монархії». Головним ідеологом гетьманського руху став польський шляхтич Вацлав (В'ячеслав) Липинський, що у 1917 р. був співзасновником Української хліборобсько-демократичної партії, а у 1918 р. — служив послом Української Держави у Відні. Липинський вважав, що термінове обрання на еміграції нового гетьмана як голови української монархічної держави не є зараз доцільним, але до «походу в Україну» нової влади потрібно персоніфікувати ідею в особі Скоропадського та його династії, щоб запобігти появі претендентів на булаву гетьмана-монарха. «Хлібороби» запевняли легкодушів, що Скоропадського підтримує Англія, що до нього перейдуть офіцери з армій Врангеля, Петлюри, Галицької армії.

Із червня 1920-го Скоропадський намагається зав'язати контакти з кримським режимом генерала Врангеля та разом з «чорним бароном» поділити Україну. У Скоропадського з'являється нова надія повернутись у владу вже під протекторатом Врангеля. Скоропадський підтримує постійне листування з М. Могилянським, який намагався налагодити контакт Скоропадського з Врангелем. Серед української політичної еміграції в Парижі створюється «Український національний комітет», до якого ввійшли Скоропадський і члени його колишньої адміністрації Могилянський, Моркотун та інші. У вересні 1920-го Моркотун як голова «Українського національного комітету» звертався до генерала Врангеля з пропозицією політичного союзу. Але угоди підписано не

було. Для України шукається новий гетьман, і вже було три кандидатури: Скоропадський, Полтавець-Остряниця, князь Кочубей. На початку січня 1921 р. опозиційні Петлюрі сили створили у Відні «Всеукраїнську національну раду», що висловила претензії на керівництво «всім українським рухом» і об'єднувала прихильників Петрушевича, Коновальця, Вишиваного-Габсбурґа. Скоропадський намагався «грати роль» у «Всеукраїнській національній раді», але його вже не сприймали як лідера.

1920 року в Мюнхені знайшов притулок колишній ад'ютант гетьмана, один з лідерів «Українського вільнокозацького товариства» Іван Полтавець-Остряниця. Павло Петрович вирішив, що «полку його прибуло», і взявся за формування нового політичного центру. Скоропадський, Полтавець та Біскупський (один із лідерів білогвардійців) уклали тимчасову політичну угоду. У квітні 1921 р. українські вільні козаки визнали себе союзниками білогвардійського генерала Я. Слащова-Кримського, що намагався відтягнути від Вранґеля частину офіцерів-емігрантів. Генерал Слащов визнавав себе «союзником України» і запевнив, що буде підтримувати об'єднання всіх українських військових частин на еміграції в «особливий корпус». Але сам Слащов несподівано зрікся своїх планів, повернувся до Радянської Росії і почав працювати у червоній військовій академії. 28 жовтня 1920 р. було опубліковано інформацію про утворення філії «Козацької ради Українського Вільного козацтва» у Берліні. Скоропадський згодився прийняти отаманство над Вільним козацтвом. Філія вирішила вшанувати Скоропадського гетьманським титулом. На початку 1921 року можна говорити про охолодження стосунків між Скоропадським і організатором Вільного козацтва Полтавцем-Остряницею,

що вирішив грати власну роль. Інформаційний відділ посольства УНР у Берліні свідчив: «Полтавець-Остряниця працює тепер на власну руку і старається дістати фонди на формування від англійців та Угорщини». Німці були зацікавлені в антипольських заворушеннях у Галичині та на Волині (польська окупація з літа 1919 р.), у виведенні польських частин з німецько-польського кордону, а Полтавець розповідав німцям «байки» про численні власні «вільнокозацькі» загоны на Волині, що вже готові до повстання проти Польщі. У Відні було проголошено створення «Українського національного вільнокозацького товариства». «Товариство» очолив Вишиваний, що пропонував створити українську монархію Вишиваного. Планам Павла Петровича було завдано нищівного удару. Полтавець-Остряниця відтягнув прихильників Скоропадського до Вишиваного і зруйнував «вільнокозацький рух».

На початку 1921 р., продавши маєток дружини в Англії та її прикраси, папери на міфічні ліси в Росії, Скоропадські придбали дім у Ванзее, на західній околиці Берліна (будинок XVIII ст. з 15 великих житлових кімнат, з великим парком). «Двір» відставного гетьмана складали секретарі, родичі, утриманці, прислуга. Постійним секретарем Скоропадського став Сергій Шемет (колишній лідер партії хліборобів). У той час на «звані обіди» до гетьмана приходили спадкоємиця німецького престолу Цецилія, генерал Гренер (зміщений із міністра оборони). Тижнями у домі Скоропадських жили та харчувалися політики: В. Липинський, Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський. Скоропадський уже навчився «торгувати Україною». Різним французьким та англійським товариствам та приватним особам він продавав концесії та боргові зобов'язання, що мають вступити в силу з того часу, коли гетьман відновить свою владу в Україні. Урядові установи

УНР у екзилі зробили попередження про те, що зобов'язання Скоропадського будуть вважатися урядом УНР незаконними і переслідуватимуться згідно з карними законами уряду УНР. Усім дипломатичним представництвам УНР за кордоном наказувалося стежити за гетьманцями та паралізувати всі їхні заходи.

Протягом 1921 р. УСХД створює гетьманські організації у Польщі, Румунії, Болгарії. Скоропадський намагався зацікавити «гетьманською ідеєю» англійський уряд, вплинути на нього на свою користь та через посередництво Англії дістати від Румунії дозвіл і допомогу в утворенні на румунській території збірного пункту для гетьманських міфічних військ.

Частина української еміграції у США прихильно прийняла гетьманську ідеологію, створивши 1924 р. гетьманську «Українську січову організацію Америки», або «Гетьманську Січ», що проголосила про своє підпорядкування Скоропадському. Успіх гетьманського руху у США пояснюється тим, що частково спонсорував американських гетьманців мільярдер Генрі Форд (у 1936 р. січові організації змінили назву на «Українську гетьманську організацію»). Гетьманський рух поширився серед українців Канади, Австралії, Південної Америки. У 1930-ті роки Скоропадський поширював інформацію та фото у європейських газетах про свій «літунський флот» у США та численні легіони своїх прихильників у США та Канаді. Павло Петрович шукав визнання і в монархічному таборі. Він мріяв про можливість згоди між правими українськими колами та монархічними російськими організаціями під гаслом «Гетьман — в Україні, цар — у Росії». Скоропадський намагався знайти спільну мову із Врангелем, продовжував з'являтися у Берліні «на московських балах».

Імовірно, що 1923 р. Розенберг, один із найпливовіших членів націонал-соціалістської німецької робітничої партії

та її ідеолог, представляв Скоропадського Гітлеру. А от генерал Біскупський, який співпрацював зі Скоропадським, під час виступу фашистів закрити Гітлера від куль своїм тілом, а після поразки мюнхенського путчу переховував його у себе на квартирі.

1923 року в оселі Скоропадських поживало, до Берліна приїхав Данило — «молодий гетьманич». Павло Петрович умовляв сина «непохитно до кінця життя стояти на чолі гетьманської державної справи» й наслідувати гетьманський титул. Данило був змушений прислухатися до думки авторитарного батька. Він хотів стати скрипалем або співаком, але батько наполягав, щоб він був інженером. Вплив гетьмана на політичне життя слабшає, від нього відходить частина прибічників. Гетьманське середовище обмежується тільки пропагандистсько-інформаційною діяльністю. 10 листопада 1926 р. у Берліні був відкритий «Український науковий інститут» (УНІ), заснований «Українським товариством допомоги біженцям», яке очолювала дружина Скоропадського — Олександра. Інститут існував як філія Берлінського Фрідріх-Вільгельм університету. Директором інституту був запрошений Д. Дорошенко, а головним куратором став генерал Гренер. «Український науковий інститут» у Берліні проіснував до весни 1945 р., коли від попадання бомби будинок інституту був ущент зруйнований. Представник білогвардійської Руської загальної ради у Берліні генерал Лампі мав секретні зустрічі зі Скоропадським, котрий запропонував співробітництво «...у разі, якщо прийде час діяти».

Розкол у гетьманському русі призвів до появи наказу гетьмана від 10 серпня 1927 р. про розпуск Центральної управи «Об'єднаних хліборобських організацій» і про створення «Гетьманської управи об'єднаних хліборобів та інших класових організацій». Гетьманський рух перебував у кризі.

У гетьманців з'явився сильний конкурент — Організація українських націоналістів (ОУН). Лідери ОУН не визнавали за гетьманом ніякого впливу і ставили за мету ліквідувати українські емігрантські об'єднання як конкуруючі «фірми». Від гетьманців з гучним скандалом відійшов і їхній головний ідеолог В. Липинський.

Фінансовий стан колишнього гетьмана погіршився, і німецькі друзі почали клопотання про надання Скоропадському пожиттєвої пенсії від німецького уряду. Скоропадський з 1928 р. отримував почесну місячну пенсію, надану за власним розпорядженням президента Німеччини Гінденбурга.

У 1930-х роках діяльність Скоропадського — суцільна термрява, у якій кожний дослідник може відшукати щось своє, але у пошуках істини він довго блукатиме. У 1932 р. Скоропадський приїхав по гроші до Англії, де його прийняв радник Північного департаменту розвідки Л. Колльєр. Павло Петрович запевняв, що він не перебуває на фінансовому утриманні ані в німців, ані в поляків. Англійські спецслужби зацікавилися гетьманським рухом. Вони встановили таємні контакти із Скоропадським, одержуючи відомості про плани Гітлера, вели гру розвідок, враховуючи, що серед прихильників Павла Петровича були фашистські агенти. Цінність інформації з Берліна зростає восени 1938 р., коли «українське питання» опинилося в епіцентрі європейської дипломатії, а в повітрі відчувався сморід великої війни. Агенти спецслужб твердили: «П. Скоропадський, зазнавши тиску з боку нацистської партії, погодився використати свою організацію в Україні, щоб розпочати там повстання, яке мало збігтися з німецькими військовими заходами на початку наступного року». У 1937 р. діяльність УСХД було припинено, і прибічники Павла Петровича створюють у Берліні «Союз гетьманців-державників» (СГД). У той час гетьманський рух став «беззастережно мо-

нархічним». Із 1940 р. гетьманці діють ще й під прикриттям суспільно-політичної організації «Українська громада», офіційно дозволеної німцями. «Українська громада» мала свої філії у рейху та у генерал-губернаторстві (Польща).

Критики Павла Петровича звинувачують його як фашистського прихвосня, що на гроші Гітлера намагався шкодити СРСР й українському народу. Апологети Скоропадського прагнуть змалювати його як критика фашизму, людину, що у важкий час відстоювала інтереси України... Скоропадському доводилося публічно висловлюватися на користь Гітлера, хоча б задля продовження існування «Союзу гетьманців-державників». Але... Можливо, гетьман був ні тим, ні іншим. Він знову повторив свою «німецьку епопею» 1918 р. вже у 1933—1945-му. Можливо, він працював на Англію і тільки робив вигляд, що працює на Німеччину. Така версія має право на життя, особливо враховуючи поведінку гетьмана 1918 р.

Данило Скоропадський, за завданням свого батька, 1937 р. виїхав до Канади і США. У давні часи сини вождів союзних племен обмінювалися заручниками — синами, що під час війни мешкали у союзному племені, як за порука миру та злагоди. Можливо, переїзд Данила до США та Канади був саме запорукою праці Скоропадського на англо-саксонський блок [неофіційне об'єднання США, Англії, Канади, Австралії, Нової Зеландії — В. С.]. У лютому 1939 р. Данило Скоропадський прибув до Лондона, де він шукав британської підтримки, роз'яснюючи британським розвідникам і контррозвідникам, що «...партія його батька жодним чином не пов'язана з Німеччиною, а якщо вони тепер і співпрацюють з німцями, то лише тому, що не бачать більше нікого, хто був би готовий або спроможний їм допомогти». Цікаво, як Данило Скоропад-

ський — «підозрілий елемент з Німеччини» — міг отримати дозвіл на в'їзд до цієї країни і дозвіл на довготривале перебування в Англії? В той же час англійські розвідники твердять, що фашистські лідери «тримають гетьмана в схованці». Гетьманський дипломат Коростовець став частим гостем владних кабінетів — «українським експертом» в Англії — та отримав британський паспорт. «Форин Офіс» (Міністерство закордонних справ, мало власну службу розвідки) вирішив, що гетьманський рух може бути корисним.

3 липня 1941 р. Скоропадський розгорнув політичну діяльність, бажаючи відігравати провідну роль у вирішенні «українського питання». На Скоропадського робили ставку деякі кола фашистської Німеччини, що орієнтувалися на створення маріонеткової української держави — союзниці рейху. Міністерство закордонних справ Німеччини писало, що гетьман «постійно перебуває у зв'язку» з цією установою та гестапо. Але донесення вказували, що гетьман «...бачить своє головне завдання в тому, щоб нападати на інші групи й ставити їх під підозру, особливо згадане УНО [Українське національне об'єднання — В. С.]». Дратували німців і окремі заяви Скоропадського — його виступи проти долучення Східної Галичини до складу німецького генерал-губернаторства. Наприкінці червня 1941 р. з'явилися чутки про те, що Німеччина визнає незалежну Україну в кордонах 1918 року і поверне до Києва гетьмана Скоропадського.

На початку 1942 р., коли в Україні тривали арешти і страсти лідерів ОУН(м) (мельниківців) та ОУН(б) (бандеровців), гетьман відмовився підписати меморандум протесту проти німецьких репресій, який підписали митрополит Української греко-католицької церкви Шептицький, Українська національна рада, лідери ОУН(м) та уряду УНР у екзилі. Але зго-

дом з'явився окремих лист Скоропадського до міністерства закордонних справ рейху, в якому він вказує на шкідливу гру окремих чиновників Німеччини навколо українського питання. Скоропадський піддав осуду всіх тих, хто підштовхував населення до повстання проти фашистів, а 1943 р. Павло Петрович висловив жаль з приводу того, що українці не воюють у союзі з фашистами проти СРСР. Весь час перебування Гітлера при владі у Німеччині Скоропадський одержував державну пенсію.

Із німецьких донесень 1942 р.: «Гетьман Скоропадський весь час сподівається стати в найближчому майбутньому вождем усіх українців... Деякі прихильники Скоропадського заявляють, що, на їхню думку, не тільки Німеччина, а й Англія повинна вважатися такою державою, яка зможе надати допомогу у створенні Української національної держави, якщо Німеччина програє війну...» Організація українських націоналістів (бандерівці) у 1941 р. вирішила проводити безкомпромісну боротьбу проти гетьманців, а у травні 1943 р. провід ОУН(б) прийняв рішення про ліквідацію гетьмана у разі появи Павла Петровича в Україні. У вересні 1944 р. Розенберг пропонував призначити Скоропадського головою «Українського національного комітету». Павло Петрович згодився очолити «Комітет» і пропонував через своїх посередників умовити Мельника та Бандеру увійти у кабінет Скоропадського. Бандера і Мельник рішуче відкинули цю ідею, заявивши, що вони не будуть співпрацювати із Скоропадським. Кандидатура Скоропадського була забракована органами СС, тому що він «має недостатній вплив на сучасне покоління» і через те, що «його минуле могло б у деяких моментах слугувати радянській пропаганді».

У лютому 1945 р., одержавши звістку про наближення радянської армії до Берліна, Скоропадський спалює більшу

частину свого архіву. Скоропадський доручив своєму помічнику І. Сапезі пробратися до зони дії англійської армії з «таємною місією», зв'язатися з Данилом Скоропадським та англійською розвідкою й передати їм прохання про допомогу. 8 квітня 1945-го Павло Петрович разом із донькою Єлизаветою вирішив самостійно добратись із Меллінга [містечко у центральній Німеччині — В. С.] до району Мюнхена, щоб перейти до англійської окупаційної зони. 16 квітня під час бомбардування авіацією США вокзалу у Платтлінгу (поблизу Мюнхена) Павло Петрович та Єлизавета дістали тяжкі поранення, опинившись під уламками стін, що впали від вибухів авіабомб. На тілі Скоропадського були численні рани, лікарі зафіксували струс мозку. 26 квітня колишній гетьман України помер у лікарні міста Меттен. Того ж дня до Меттена увійшли частини армії США.

Після завершення Другої світової війни Всесвітній гетьманський рух очолив Данило Скоропадський, що продовжував жити в Лондоні, де він створив групу гетьманців та був членом Генерального церковного управління Української автокефальної православної церкви у Великій Британії. Данило Павлович керував всесвітнім «Союзом гетьманців-державників» (СГД) і активно пропагував ідею монархії як варіант для Радянської України. По смерті гетьманича у 1957 р. у діаспорі ходили чутки (що згодом перейшли до історичної літератури) про те, що Данило був отруєний агентом КДБ. Після смерті свого брата Марія Монтрезор-Скоропадська перебрала на себе верховне керівництво гетьманським рухом і провід СГД, її чоловік, граф Адам Монтрезор, стояв на чолі цього руху ще за часів його створення. Єлизавета Скоропадська очолила гетьманський рух 1959 р., після смерті Марії. По смерті Єлизавети гетьманський рух «перейшов» до Олени Скоропадської-Отт.

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті українці»

САВЧЕНКО
Віктор Анатолійович

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешикова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Формат 70×108 ¹/₃₂.

Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 4,94.

Тираж 1000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток